İHYA
İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

Âhiret Gününde Amellere Şahitlik Edecek Unsurlar: Kur'ân ve Sünnet Merkezli Bir İnceleme

Mehmet Zeki DOĞAN | orcid.org/0000-0003-3328-7565 | mehmetzekidogan@yyu.edu.tr
Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Van, Türkiye, https://ror.org/041jyzp61

Rıdvan KALAÇ | orcid.org/0000-0002-3257-2471 | ridvankalac@yyu.edu.tr
Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, Van, Türkiye, https://ror.org/041jyzp61

Öz

Kur'ân ve Sünnet'te çok sayıda tasvire yer verilmektedir. Özellikle âhiret hayatına dair sahneler, güçlü ve etkileyici betimlemeler aracılığıyla aktarılmaktadır. Nitekim Kur'ân ve Sünnet'te yeniden diriliş, mahşerde toplanma, hesap, yargılama ve ebedî yurtlara sevk edilme gibi süreçler dikkat çekici anlatım biçimleriyle sunulmaktadır. Bu önemli tasvirlerden biri de âhiretteki şahitlik olgusudur. Zira âhiretteki şahitlik olgusu, yalnızca bir bilgi aktarımından ibaret olmayıp; aynı zamanda insanın kendi amelleriyle yüzleşmesini mümkün kılan ve adaletin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan ilahî bir hesap mekanizmasıdır. Bu sebeple Yüce Allah, âhirette insanın lehine veya aleyhine birçok varlığı şahit kılmaktadır. Çalışmamızın temel problemi, âhiret gününde tanıklık edecek şahitlerin mahiyeti, fonksiyonu ve bu şahitlik kurumunun ilahî adalet bağlamındaki anlamının ne olduğu sorusudur. Yüce Allah'ın mutlak ilim sahibi olması dikkate alındığında ve herhangi bir belgeye veya şâhide ihtiyaç duymaması açıkken, Kur'ân ve Sünnet'te neden çok sayıda şâhitten söz ettiğinin izahı çalışmamızın merkezî problemini oluşturmaktadır. Çalışmamızın kapsamı da ilahî huzurda şahitlik edecek varlıkların kimler olduğu, özellikleri, şahitlik mekanizmasının kul açısından anlamı, neden sembolik ve temsilî bir anlatımla ifade edildiğiyle sınırlandırılmaktadır. Çalışmamızda kavramsal tahlil, içerik çözümlemesi, tefsir ve hadisin temel kaynakları sistematik bir değerlendirmeye tabi tutularak betimsel bir yöntem kullanılmaktadır. Çalışmamızın sonucunda, âhiret günü şahitlerine ihtiyaç duyanın Yüce Allah'ın değil, insanlar olduğu; bu şahitlerin hem dünyevî hem uhrevî birçok uyarı ve yarar niteliği taşıdığı tespit edilmiştir. Ayrıca insanın dünya hayatında başıboş bırakılmadığını ve şahitler tarafından sürekli gözetildiğini idrak etmesi, ilâhî huzurda eylemleriyle yüzleşeceğinin bilincine varmasına yol açmaktadır. Bu bilinç de insanı günah işlemeye karşı daha dikkatli ve temkinli bir tutum sergilemesine neden olmaktadır. Bunun yanı sıra şahitlik sisteminin bireyi dünya hayatını murâkabe ve muhâsebe bilinciyle yaşamaya sevk ederek onun ahlâkını, davranışlarını ve kulluk şuurunu şekillendiren önemli bir unsur olduğu müşahede edilmiştir. Aynı zamanda şahitlik sistemi, mazlum ve mağdurlar için güçlü bir teselli kaynağı olduğu sonucuna varılmıştır. Çünkü şahitlerin varlığıyla, dünyada haksızlığa uğrayanların iç huzuru artmakta, zulmedenlerin mutlaka hesap vereceğine dair inancı pekişmekte ve ilahî adaletin herkes tarafından açıkça görülmesini sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Sünnet, Tefsir, Hadis, Âhiret Şahitliği, İlahî Adalet, Şahitlik, Kıyamet, Adalet Mekanizması.

Atıf Bilgisi

Doğan, Mehmet Zeki – Kalaç, Rıdvan. "Âhiret Gününde Amellere Şahitlik Eden Unsurlar: Kur'ân ve Sünnet Merkezli Bir İnceleme". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 12/1 (Ocak 2026), 374-404. **DOI: 10.69576/ihya.1761745**

İHYA
İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

Elements That Will Bear Witness to Deeds on the Day of the Hereafter: A Qurʾān- and Sunnah-Centered Study

Mehmet Zeki DOĞAN | orcid.org/0000-0003-3328-7565 | mehmetzekidogan@yyu.edu.tr
Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Tafsir, Van, Türkiye, https://ror.org/041jyzp61

Rıdvan KALAÇ | orcid.org/0000-0002-3257-2471 | ridvankalac@yyu.edu.tr
Assoc. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Hadith, Van, Türkiye, https://ror.org/041jyzp61

Abstract

The Qur'an and the Sunnah contain numerous descriptions, particularly of scenes pertaining to the hereafter, which are conveyed through powerful and compelling portrayals. Indeed, processes such as resurrection, gathering at the mahshar, reckoning, judgment, and dispatch to the eternal abodes are presented in striking modes of expression. Among these significant depictions is the phenomenon of testimony in the hereafter. This notion is not merely a transmission of information but constitutes a divine mechanism of accountability that enables individuals to confront their own deeds and paves the way for the realization of justice. For this reason, God appoints various beings to testify for or against human beings in the hereafter. The central problem of this study concerns the nature and function of the witnesses who will testify on the Day of Judgment and the significance of this institution of testimony within the framework of divine justice. Taking into account that God possesses absolute knowledge and does not require any document or witness, the question of why the Qur'an and the Sunnah mention a multiplicity of witnesses forms the core issue of this research. Accordingly, the scope of this study is limited to identifying the beings who will bear witness in the divine presence, examining their characteristics, analyzing the meaning of the testimony mechanism from the perspective of the individual, and exploring why this system is expressed through symbolic and representative language. Employing a descriptive method, this study incorporates conceptual analysis, content analysis, and a systematic assessment of the primary sources of tafsīr and hadith. The findings indicate that it is not God but human beings who are in need of witnesses on the Day of Judgment, and that these witnesses serve as multifaceted warnings and benefits both in this world and the next. Moreover, realizing that human beings are not left unattended in this worldly life and are constantly observed by witnesses leads them to become aware that they will inevitably confront their actions in the divine presence. This awareness prompts individuals to adopt a more cautious and restrained attitude toward committing sins. In addition, it has been observed that the system of testimony serves as a crucial element shaping a person's morality, conduct, and consciousness of servitude by encouraging the individual to live this worldly life with a sense of self-scrutiny and accountability. The study also concludes that the testimony system functions as a powerful source of consolation for the oppressed and the wronged. Through the presence of witnesses, those who suffer injustice gain inner solace, their conviction that wrongdoers will ultimately be held accountable is reinforced, and the manifestation of divine justice becomes evident to all.

Keywords: Qur'an, Sunnah, Tafsir, Hadith, Testimony in the Hereafter, Divine Justice, Witnessing, Day of Judgment, Justice Mechanism.

Citation

Doğan, Mehmet Zeki – Kalaç, Rıdvan. "Witnesses to Deeds on the Day of Judgment: A Study Centered on the Qur'an and Sunnah". *İhya International Journal of Islamic Studies* 12/1 (January 2026), 374-404. **DOI: 10.69576/ihya.1761745**

Makale Bilgileri | Article Information		
Makale Türü	Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi | Date of Submission	9 Ağustos 2025	9 August 2025
Kabul Tarihi | Date of Acceptance	29 Aralık 2025	29 December 2025
Yayınlanma Tarihi | Date of Publication	13 Ocak 2026	13 January 2026
Değerlendirme | Peer-Review	Çift kör hakemlik – İki dış hakem	Double anonymized - Two external
Etik Beyan | Ethical Statement	Bu çalışmanın tasarlanması, yürütülmesi ve kaleme alınması dâhil olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel araştırma ve yayın etiğine titizlikle riayet edildiği; doğrudan veya dolaylı olarak yararlanılan bütün kaynakların eksiksiz, doğru ve usulüne uygun biçimde kaynakçada gösterildiği beyan olunur.	It is hereby declared that, throughout all stages of the design, conduct, and writing of this study, due care was taken to comply with the principles of scientific research and publication ethics, and that all sources directly or indirectly used have been fully, accurately, and appropriately cited in the references.
Etik Bildirim | Ethical Issues Notification Address	ihyajournal@gmail.com	ihyajournal@gmail.com
Plagiarism Checks	Turnitin Benzerlik Taraması	Turnitin Similarity Check
Çıkar Çatışması | Conflicts of Interest	Yazar(lar), çalışmanın hazırlanması ve yayımlanması sürecinde herhangi bir çıkar çatışmasının mevcut olmadığını beyan eder	The author(s) declare that there is no conflict of interest with respect to the preparation and publication of this study.
Finansman |Funding	Yazar(lar), bu çalışma için herhangi bir dış finansman alınmadığını beyan etmektedir.	The author(s) declare that no external funding was received for this research.
Telif Hakkı & Lisans | Copyright & License	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Yazıların içeriğinden yazarlar sorumludur. Bu dergide yer alan yazılarda ifade edilen görüş ve değerlendirmeler, yazarlarının kişisel fikirlerini yansıtır; derginin kurumsal görüşü olarak kabul edilemez. Makale içeriklerinin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tümüyle yazarlara aittir; dergi editörleri ve yayın kurulu bu konuda herhangi bir sorumluluk üstlenmez.	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. The views and opinions expressed in the articles published in this journal are solely those of the authors and do not reflect the official position of the journal. The authors bear full scientific and legal responsibility for the content of their articles; the editors and the editorial board assume no responsibility in this regard.
Yazar Katkıları | Author Contributions	Kavramsallaştırma, M.Z.D. (%60) ve R.K. (%40); yöntem, M.Z.D. (%60); biçimsel analiz, M.Z.D. (%60); inceleme, R.K. (%40); kaynaklar, M.Z.D. (%60) ve R.K. (%40); veri düzenleme, R.K. (%40); özgün taslak yazımı, M.Z.D. (%60); gözden geçirme ve düzenleme, M.Z.D. (%60) ve R.K. (%40); süpervizyon, M.Z.D. (%60). Tüm yazarlar makalenin yayımlanan son hâlini okumuş ve onaylamıştır.	Conceptualization, M.Z.D. (60%) and R.K. (40%); methodology, M.Z.D. (60%); formal analysis, M.Z.D. (60%); investigation, R.K. (40%); resources, M.Z.D. (60%) and R.K. (40%); data curation, R.K. (40%); writing—original draft preparation, M.Z.D. (60%); writing—review and editing, M.Z.D. (60%) and R.K. (40%); supervision, M.Z.D. (60%). All authors have read and agreed to the published version of the manuscript.

Extended Abstract

Witnessing (*shahāda*) constitutes a central concept in Islamic thought, occupying a crucial position in both worldly legal systems and eschatological accountability. In Islam, testimony is not merely a procedural element for the establishment of justice but is also regarded as a moral and religious obligation. While the institution of witnessing has been extensively examined within the framework of Islamic law—particularly with regard to its role in worldly adjudication—its function and meaning in the context of the hereafter have received comparatively limited and fragmented scholarly attention. This study aims to address this gap by examining the phenomenon of witnessing on the Day of Judgment as portrayed in the Qur'an and the Sunnah.

The central problem of the study concerns the nature, function, and purpose of the witnesses who will testify to human deeds in the hereafter. Given that God possesses absolute knowledge and does not require testimony, documents, or external verification, the Qur'anic and prophetic emphasis on multiple witnesses raises a fundamental theological and moral question: why is testimony necessary in the divine court? This article argues that witnessing in the hereafter is not intended to inform God but rather to confront human beings with the full reality of their actions and to manifest divine justice in a manner comprehensible to human understanding.

Methodologically, the study adopts an analytical and descriptive approach grounded in classical sources of tafsīr and ḥadīth. A conceptual analysis of the root *sh-h-d* (شهد) is conducted through classical Arabic lexicons, including *Kitāb al-ʿAyn*, *Tahdhīb al-Lugha*, *Maqāyīs al-Lugha*, *Mufradāt Alfāẓ al-Qurʾān*, and *Lisān al-ʿArab*, in order to clarify the semantic range of the term "witness." The article then systematically examines Qur'anic verses and sound prophetic traditions that address witnessing in the hereafter, drawing on authoritative exegetical works such as those of al-Ṭabarī, al-Māturīdī, al-Zamakhsharī, al-Rāzī, and al-Qurṭubī, alongside major ḥadīth collections including those of al-Bukhārī, Muslim, Aḥmad b. Ḥanbal, Abū Dāwūd, and al-Tirmidhī.

The study identifies several categories of witnesses who will testify on the Day of Judgment. First and foremost is God Himself, who is repeatedly described in the Qur'an as *shahīd* (All-Witnessing). God's witnessing signifies His constant knowledge, presence, and surveillance over all human actions in both this world and the hereafter. Emphasizing divine witnessing serves not to establish proof for God but to remind human beings that no action, however hidden, escapes divine awareness.

Second, angels—particularly the *kirāman kātibīn*—are assigned the role of recording human deeds and bearing witness to them in the hereafter. Qur'anic verses and prophetic traditions indicate that angels will testify to both good and evil actions, and that their records will serve as incontrovertible evidence in the divine court. This angelic testimony reinforces the notion that human life unfolds under constant moral supervision.

Third, prophets are presented as witnesses over their respective communities. On the Day of Judgment, each prophet will testify as to whether they fulfilled their mission of conveying

God's message, while the communities will be judged according to their response. Special emphasis is placed on the Prophet Muḥammad, who will bear witness not only over his own community but also over previous prophets and nations. This prophetic witnessing underscores accountability at both the individual and collective levels.

The article further examines the role of the Qur'an itself as a witness. Although the Qur'an does not explicitly state that it will testify in the hereafter, numerous prophetic traditions describe it as either a proof in favor of a person or against them. Those who lived in accordance with the Qur'an will find it interceding and testifying on their behalf, whereas those who neglected or opposed it will face it as a witness against them.

Additionally, the study explores the witnessing function of the record of deeds (*kitāb al-aʿmāl*). These records, meticulously maintained by angels, will be presented, read, and even "speak" on the Day of Judgment, providing a comprehensive account of human actions. Closely related to this is the testimony of the human being against themselves. Qur'anic verses affirm that individuals will ultimately acknowledge their own deeds, leaving no room for denial or excuse.

Finally, the article addresses the striking theme of bodily organs bearing witness. Hands, feet, eyes, skin, and tongues will testify to the actions they performed, vividly illustrating that denial is futile and that accountability is inescapable.

The study concludes that the system of witnessing in the hereafter serves profound pedagogical, moral, and psychological functions. It cultivates a deep sense of self-accountability, deters wrongdoing, consoles the oppressed by affirming that justice will ultimately prevail, and reinforces belief in divine justice. Far from being redundant, witnessing is thus revealed as an essential mechanism through which divine justice is manifested and human moral responsibility is fully realized.

Giriş

Semâvî dinlerde ve beşerî sistemlerde olduğu gibi İslâm dininde de şahitliğe büyük önem verilmektedir. Zira İslâm, davaların ispatında ve hakkın ortaya çıkmasında en önemli delillerden biri olan şahitliği bir hak olmanın ötesinde dinî bir görev olarak addetmektedir. Nitekim bir olayı görenlerin söz konusu olay için şahitlik yapmaları farz-ı kifâye'dir. Şahitlik yapmayı kabul ettikten sonra da bu görevi yerine getirmeleri farz-ı ayn'dır.[1] Çünkü olayı görenler şahitlik yapmaktan imtina ederlerse toplumda haklar zayi olur; zulüm artar, güven ve kardeşlik hisleri yok olur. Bundan dolayı dinî naslar, Allah için şahitlik etmeyi[2] ve onu dosdoğru yapmayı emretmekte;[3] şahitlikten kaçınmayı, şahitlik esnasında gerçeğe aykırı beyânda bulunmayı,[4] yalancı şahitliği[5] ve şahitliği gizlemeyi yasaklamaktadır.[6]

Dünya hayatı için değişik açılardan büyük bir öneme haiz olan şahitlik kurumu, âhiret hayatı için de önemlidir. Nitekim Yüce Allah, ilmi her şeyi kuşattığı halde insanların amellerini dünyada kayıt altına almakta ve âhiret yurdunda ise her amelinden dolayı onları hesaba çekmektedir. Böylece insanların âhiret hayatında itirazda bulunma ve bahanelerin ardına saklanma imkânları kalmamaktadır. Âhiret hayatında insanların yaptığı her amel için farklı şahitleri olacaktır. Nitekim Kur'ân ve Sünnette bu şahitler Yüce Allah,[7] melekler,[8] peygamberler,[9] amel defteri,[10] insanın kendisi[11] ve organları[12] olarak ifade edilmektedir. Bu durum, ilahî muhâsebenin yapısına ilişkin şu temel soruları gündeme getirmektedir: Yüce Allah, mutlak ilim ve kudret sahibi olmasına karşısın neden şahitlere ihtiyaç duymaktadır? Şahitlik mekanizması, hangi işlevsel amaçlara hizmet etmektedir? Şahitlik kurumunun ilahî adaletin tecelli etmesindeki yeri ve işlevi nedir? Bu soruların cevapları ve konunun problematik yönleri, insanın dünyadaki bilişsel kapasitesinin idrak edebileceği bütüncül bir

---

[1] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Minhâcü't-ṭâlibîn*, thk. 'Ûd Kâsım Ahmed (b.y.: Dâru'l-Fikr, 2005), 349.

[2] en-Nisâ 4/135.

[3] et-Talâk 65/2.

[4] el-Bakara 2/282; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiʿu's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, thk. Mustafa Dîb el- Buga (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1422/2001), "Edeb" 6; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiʿu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkī (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, ts.), "Îmân" 143.

[5] el-Furkân 25/72; Buhârî, "Edeb" 6; Müslim, "İman" 143.

[6] el-Bakara 2/283; Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kamil Karabelli vd (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "İlim" 9; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Ahkâm" 13; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaʿati Mustafâ el-Bâb, 1997), "İlim" 3.

[7] Yûnus 10/29; el-Hac 22/17; el-Mücâdele 58/6.

[8] Kâf 50/21; Buhârî, "Rikâk" 31; Müslim, "Cum'a" 25.

[9] en-Nahl 16/89; Buhârî, "Tefsir" 143; Müslim, "Cennet" 78.

[10] el-Câsiye 45/28-29.

[11] el-İsrâ 17/14; el-Kıyâmet 75/14; Müslim, "Zühd" 17.

[12] en-Nûr 24/24; Yâsîn 36/65; Fussilet 41/20.

metodolojiyle incelenerek çalışmamızın merkezî problemini oluşturmaktadır.

Çalışmamızın amacı, âhirette insanın lehinde veya aleyhinde şahitlik edeceği ifade edilen varlıkların mahiyetini, niteliğini, fonksiyonunu ve şahitlik kurumunun ilahî adalet bağlamındaki anlamının ne olduğunu sistematik bir biçimde ortaya koymaktır. Ayrıca çalışma, âhiret günündeki şahitlerin Yüce Allah için değil, insanların idrak ve adalet algısı için önemli bir işleve sahip olduğu fikrini temellendirmektedir. Aynı zamanda şahitlik sisteminin dünya hayatında insanın davranışlarını dönüştüren önemli bir ahlaki rolü taşıdığını ileri sürmektedir.

Çalışmamızda analitik bir yöntem tercih edilmektedir. Bu çerçevede ilgili kavramlar, Ebû ʿAbdurrahmân Ḫalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî'nin (öl. 175/791 *Kitâbu'l-ʿAyn'ı*, Ebû Hansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin (öl. 370/980) *Tehẕîbü'l-luġa'sı*, Ebû Hüseyn ʿAhmed b. Zekeriyâ b. Fâris'in (öl. 395/1004) *Meḳâyîsi'l-luğa'sı*, Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal el-İsfahânî'nin (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân'ı* ve Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Manzûr'in (öl. 711/1311) *Lisânu'l-ʿArab'ı* gibi iteratürde klasik sözlükler olarak tanımlanan eserlerden istifade edilerek etimolojisi yapılacaktır. Bununla birlikte, her konu hem Kur'ân âyetleri hem de sahih hadis rivayetleri doğrultusunda ele alınmakta ve iki temel kaynağın birbirini tamamlayan yönlerine dikkat çekilerek betimsel bir yöntem kullanılacaktır. Nitekim müfessir seçiminde, Ebû Caʿfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (öl. 310/923) *Câmiʿu'l-beyân ʿan te'vîli âyi'l-Kur'ân'ı,* Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) *Teʾvîlâtü'l-Kurʾân'ı,* Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Saʿlebî'nin (öl. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân ʿan tefsiri'l-Kur'ân'ı,* Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf ʿan hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve ʿuyûni'l-akâvîli fi vücûhi't-te'vîl'i*, Ebû ʿAbdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*'ı, Ebû ʿAbdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî'nin (öl. 671/1273) *el-Câmiʿu li ahkâmi'l-Kur'ân'ı* gibi tefsir literatüründe rivâyet, dirayet, belagat ve maksat analizini temsil eden müfessirlerin eserleri esas alınmaktadır. Hadis kaynaklarından ise muteber olarak kabul edilen Kütüb-i Tis'a eserlerinden Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *el-Müsned*'i, ed-Dârimî'nin (öl. 255/869) *Sünenü'd-Dârimî*'si, el-Buhârî'nin (öl. 256/870) *el-Câmiʿu's-sahîh*'i, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc'ın (öl. 261/875) *el-Câmiʿu's-sahîh*'i, Ebû Dâvûd'ün (öl. 275/889) *Sünen-i Ebî Dâvûd*'ü ve et-Tirmizî'nin (öl. 279/892) *Sünenü't-Tirmizî*''si gibi temel kaynaklar ana referans olarak kullanılmaktadır. Böylece çalışmamız, Kur'ân ile Sünnet'in pedagojik anlatım stratejilerini ve âhiret gününün ahlakî boyutunu birlikte ele alarak literatüre özgün bir perspektif sunmaktadır.

Çalışmada şahitlik konusunun tefsir ve hadis ilimleri çerçevesinde ele alınmasının temel nedeni, ilim dünyasında şahitliğe dair pek çok çalışmanın İslâm hukuku bağlamında, özellikle dünya hayatındaki işlevi etrafında yapılmıştır.[13] Ancak bu konunun tefsir ve hadis

[13] Burhan Baltacı, "Bakara Suresi 282. Ayetin Genel Özellikleri ve Fıkhî Kavramları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2008), 147-177; H. Hüseyin Apaydın, "Şahit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

ilimlerinde âhiret merkezli bir bakışla müstakil olarak ele alındığı akademik çalışmaların kaleme alınmamış olmasıdır. Bu eksiklik, şahitlik olgusunun âhiret inancı bağlamındaki mahiyetini Kur'ân ve Sünnet perspektifinden incelemeyi gerekli kılmıştır. Her ne kadar literatürde bu konunun bazı yönlerine değinen *Kur'ân-ı Kerîm'e göre âhirette organların konuşması ve şahitliği*[14] ile *Kur'ân'da Hesap Günü Şahitleri*[15] adlı iki çalışma görülse de bu çalışmalar, kapsam ve yöntem bakımından konunun sınırlı yönlerine yoğunlaşmaktadır. Zira söz konusu çalışmalardan biri, çalışmamızın sadece bir alt başlığı olan organların şahitliği bölümünü ele almış[16] diğer bölümlerine yer vermemiştir. Çalışmalardan biri de çalışmamızın bazı bölümlerine yer vermişse de âhirete tanıklık edecek önemli unsurlardan olan Kur'ân-ı Kerîm, zaman, müezzin ve hayvanlar gibi diğer şahitleri ele almamıştır.[17] Böylece çalışmamız söz konusu çalışmalardan hem kapsam ve yöntem açısından ayrılmakta hem de konuların ele alınış biçimi ve sunulan örnekler itibariyle farklı yönlerine temas etmektedir. Ayrıca çalışmamızda söz konusu çalışmalardan farklı olarak sadece Kur'ân merkezli bir yaklaşım benimsenmemekte, Hz. Peygamber'in hadisleri de dikkate alınarak mesele tefsir ve hadis ilimlerinin bakış açısıyla incelenerek konular daha kapsamlı bir şekilde analiz edilmektedir. Bu yönüyle daha sistematik ve kapsayıcı bir yapı arz eden çalışmamızın, konunun özgünlüğünü ortaya koyduğu ve araştırma konusunu ilmî açıdan anlamlı kıldığı söylemek mümkündür. Böylece çalışmamız, şahitlik kurumunun normatif boyutuna dikkat çekilmek suretiyle literatüre özgün bir katkı sunmaktadır. Burada şahitlik olgusunu doğru anlayabilmek amacıyla öncelikle "şâhid" kavramının Kur'ân'daki anlam çerçevesi ele alınacaktır. Ardından âhirette şahitlik edecek unsurlar incelenecektir.

1. Şâhid Kelimesinin Kavramsal Çerçevesi

شهد kökü, sözlükte "hazır olmak,[18] şahit olmak,[19] hüküm vermek,[20] ikrar etmek,[21] haber

Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/278-283; Nihat Dalgın, "Kadın ve Erkeğin Şahitliği İle İlgili Naslardaki Düzenlemelerin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005), 7-38.

[14] Ahmet Özbay, "Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Âhirette Organların Konuşması ve Şahitliği", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 373-392.

[15] İbrahim Yıldız, "Kur'ân'da Hesap Günü Şahitleri", *Diyanet İlmi Dergi* 53/4 (2017), 55-75.

[16] Özbay, "Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Âhirette Organların Konuşması ve Şahitliği", 373-392.

[17] Yıldız, "Kur'ân'da Hesap Günü Şahitleri", 55-75.

[18] Ebû 'Abdurrahmân Ḫalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, ed. Mehdî el-Mehzûmî - İbrâhîm es-Sâmirâî (b.y.: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 3/397; Ebû Hüseyn 'Ahmed b. Zekeriyâ b. Fâris, *Meḳâyîsi'l-luġa*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn (y.y.: İtihâdu'l-Kitâbi'l-'Arab, 2001), 3/221; Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal el-İsfahânî, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân* (Dımaşk: Dâru'n-Neşr, Dâru'l-Kalem, ts.), 462; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.), 3/397.

[19] Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, 3/397; Ebû Hansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luġa*, thk. Muhammed 'Ûd Murra'b (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 2001), 6/47; İbn Fâris, *Meḳâyîsi'l-luġa*, 3/221; İsfahânî, *Müfredât*, 466.

[20] Ezherî, *Tehzîbü'l-luġa*, 6/47; İsfahânî, *Müfredât*, 465-468; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/239.

[21] İsfahânî, *Müfredât*, 465-468; Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2013), 132.

vermek,[22] şehit olmak,[23] yemin etmek,[24] yardımcı olmak,[25] söylemek, yazmak,[26] açıklamak,[27] bilmek,[28] gözlemek ve görmek" [29] gibi anlamlara gelmektedir. Bu kökten türemiş ism-i fâil olan شاهد sözcüğünün çoğulu شهود, شاهدون, أشهاد ve شُهَّد formunda gelmektedir. Şâhid kelimesi bir fıkıh terimi olarak da "kişinin başkasının hakkını ispat etmek için şehâdet lafzıyla hâkimin huzurunda haber vermesi" şeklinde tanımlanmaktadır.[30] Bu sözcük Arapça'da genellikle terim anlamında kullanılmaktadır. Bundan dolayıdır ki Araplar, hukukî davalara bir kimsenin davet edilip şahit tutulmasını إشهاد, birinin şahitliğine başvurulmasını da إستشهاد olarak adlandırmışlardır. Ayrıca söz konusu kökten türemiş olan شهود ve شهادة sözcükleri de "göz veya basiretle görerek hazır olmak" manasında kullanılmaktadır. Bazen de sadece "hazır olmak" anlamına gelmektedir. Ancak en uygun olanın شهود sözcüğünün "hazır olmak"; شهادة kelimesinin ise sadece "görmek" anlamında kullanılmasıdır.[31] Bu anlamda hazır bulunan yere مَشْهَد, kocası yanında bulunan kadına مُشهِدَ ve şehit olmayı temenni etmeye تشهُّد denilmektedir.[32]

Şahitlik müessesi, davaların ispatında ve adaletin tecelli etmesinde önemli bir konuma sahip olması sebebiyle Kur'ân ve Sünnette en çok vurgulanan emirler arasında yer almaktadır. Nitekim شهد kökü türevleriyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de 160 defa geçmektedir.[33] Söz konusu kökten türemiş olan شهيد sözcüğü de Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah'ın,[34] meleklerin,[35] peygamberlerin[36] ve insanların[37] sıfatı olarak kullanılmaktadır.

Kur'ân ve Sünnetin çatı kelimelerinden biri olan شهد kökü geçtiği bağlama göre değişik anlamlarda kullanılmaktadır. Bu anlamlarından biri herhangi bir dava veya olay hakkında şahitlik etmektedir. Kur'ân ve Sünnette شهد kökü genellikle bu anlamda kullanılmaktadır. Nitekim bu kök, şahitlik etmenin vurgulandığı[38] ve onun dosdoğru bir şekilde yapılmasının

[22] İbn Fâris, *Meḳâyîsi'l-luġa*, 3/221; İsfahânî, *Müfredât*, 465-468.
[23] Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, 3/397; İsfahânî, *Müfredât*, 465-468.
[24] İsfahânî, *Müfredât*, 465-468; İbn Manzûr, *Lisânu'l-ʿArab*, 3/238.
[25] İsfahânî, *Müfredât*, 466.
[26] Ezherî, *Tehẕîbü'l-luġa*, 6/47.
[27] Ezherî, *Tehẕîbü'l-luġa*, 6/47; İbn Fâris, *Meḳâyîsi'l-luġa*, 3/222.
[28] Ezherî, *Tehẕîbü'l-luġa*, 6/47; İbn Fâris, *Meḳâyîsi'l-luġa*, 3/221.
[29] İsfahânî, *Müfredât*, 465-468.
[30] Cürcânî, *Taʿrifât*, 132.
[31] İsfahânî, *Müfredât*, 465.
[32] Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, 3/397.
[33] Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Muʿcemü'l-müfehres li alfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-ʿArabî, ts.), 388-390.
[34] Âl-i İmrân 3/98; el-Enʿam 6/19; Yûnus 10/46; Fussilet 41/53; el-Mücâdele 58/6; el-Burûc 85/9.
[35] Kâf 50/21.
[36] el-Bakara 2/143; en-Nisâ 4/41; en-Nahl 16/89.
[37] el-Bakara 2/143, 282; en-Nisâ 4/72.
[38] en-Nisâ 4/135.

emredildiği;[39] yalancı şahitliğin,[40] şahitliği gizlemenin,[41] şahitlikten kaçınmanın ve şahitlikte gerçeğe aykırı beyânda bulunmanın yasaklandığı[42] âyet ve hadislerde herhangi bir dava veya olay hakkında şahitlik etmek anlamında kullanılmaktadır.

Yukarıdaki bütün bilgilerden hareketle شهد kökünün temelinde "hazır olmak, şahit olmak, haber vermek, şehit olmak, yemin etmek, açıklamak ve bilmek" gibi manaların ön plana çıktığı görülmektedir. Ayrıca شهد kökünden türeyen sözcüklerin çeşitli formlarda hem Arap dilinde hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinde genel olarak kök anlamını koruduğu da anlaşılmaktadır.

2. Âhiret Gününde Amellere Şahitlik Eden Unsurlar

Hesap verme bilincinin insanın zihninde yer edinmesi için, hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinde çeşitli tasvirler kullanılmıştır. Bu tasvirler, âhiret gününün dehşetini, adaletin titizliğini ve her bir amel için yapılacak muhâsebenin ciddiyetini zihinlerde canlı tutmayı amaçlamaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de insanların âhirette yeniden diriltilme, mahşerde toplanma, Yüce Allah'a arz olunma, bilgilendirilme, yargılanma, değerlendirilme, cennet veya cehenneme sevk edilme gibi yedi aşamayı yaşayacakları haber verilmektedir.[43] İnsana hesap verme bilinci aşılayan şahitlik de âhiretin önemli aşamalarından biridir. Zira insanın zihninde âhiret tasavvuru derinleştirilip gönlünde hesap verme şuuru pekiştirildiğinde, muhatabın davranışlarında olumlu ve kalıcı değişimler meydana gelebilmektedir. Bundan dolayı hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadislerinde Yüce Allah'ın, meleklerin, peygamberlerin, yeryüzünün, amel defterinin, insanın ve organlarının âhiret hayatında muhatabın bütün yaptıklarına şahitlik edeceğine dikkat çekilmektedir. Bu yönüyle şahitlik, âhiret hayatının en önemli aşamalarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Şahitliğin âhiret hayatındaki önemli işlevini daha doğru anlayabilmek için öncellikle Yüce Allah'ın şahitliğinin önemi üzerinde durulacaktır.

2.1. Yüce Allah'ın Şahitliği

Şahitliğin öneminden dolayı şâhid kelimesinin mübalağalı şekli olan şehîd sözcüğü, Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetinde Yüce Allah'ın sıfatı olarak kullanılmaktadır. Nitekim aşağıdaki âyette şehîd sözcüğü, Yüce Allah'ın sıfatı olarak zikredilmektedir:

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَى ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ *"Allah peygamberlerden, "Ben size kitap ve hikmet verdikten sonra nezdinizdekini tasdik eden bir elçi size geldiğinde ona mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz" diyerek söz almış, "Kabul ettiniz mi ve bu ahdimi üstlendiniz mi?" dediğinde "Kabul*

[39] et-Talâk 65/2; Buhârî, "Edeb" 6; Müslim, "İmân" 143.

[40] el-Furkân 25/72.

[41] el-Bakara 2/283.

[42] el-Bakara 2/282; Ebû Dâvûd, "İlim" 9; Tirmizî, "İlim" 3; İbn Mâce, "Ahkâm" 13.

[43] el-Bakara 2/25; Âl-i İmrân 3/103, 133; en-Nisâ 4/57; el-Hicr 15/44.

ettik" cevabını vermişler; bunun üzerine "O halde şâhid olun, ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim" demişti."[44]

Yukarıdaki âyette her peygamberden kendilerine verilene uyacakları, kendilerine verilmiş kitabı tasdik edecek yeni resûle inanıp ona yardım edecekleri hakkında söz almaktadır. Bununla birlikte verdikleri sözde durmayanların yoldan çıktıklarını vurgulamakta ve kendisinin bu duruma tanık olduğuna dikkat çekerek söz konusu sözcüğü sıfatı olarak kullanmaktadır. Ayrıca Yüce Allah, قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا تَعْمَلُونَ *"Ey Kitab ehl-i! Allah yaptıklarınızı görüp dururken neden Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorsunuz?"*[45] ifâdesinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) geleceğine dair âyetler bulunduğu halde bu hakikati bile bile reddeden kitap ehlini kınayarak şehîd sıfatına yer vermektedir.

Yüce Allah, bu dünyada kullarının yaptıklarını nasıl görüyorsa, biliyorsa ve şahit oluyorsa aynı zamanda âhiret gününde de onların açık ile gizli bütün amellerini açığa çıkaracaktır. Yani şahitliğin bu dünyaya ilişkin bir boyutu bulunduğu gibi âhiretle irtibatlı son derece önemli bir yönü de vardır. Nitekim Yüce Allah, يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا أَحْصَاهُ اللَّهُ وَنَسُوهُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ *"o gün Allah onların hepsini diriltecek ve yapıp ettiklerini kendilerine haber verecektir. Allah onları bir bir saymıştır. Onlar ise unutmuşlardır. Allah her şeye şahittir."*[46] âyetinde insanların yaptıklarına şahit olduğunu vurgulamaktadır. Bu âyette Yüce Allah'ın şahit olması; insanların yapıp ettikleri bütün davranışlarını görmesi ve bilmesi; onların bütün sözlerini duyması ve yanında her zaman hazır ve nazır olması; onları her daim murâkabe etmesi demektir.

Kıyamet gününde iman edenlerin, Yahudilerin, Sâbiîlerin, Hristiyanların, Mecûsîlerin ve müşriklerin arasında hüküm vermesi yönüyle de Yüce Allah'ın âhirette şahitlik edeceğine bakan bir yönü daha vardır. Nitekim Yüce Allah, إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ *"Gerçek şu ki, iman edenler, Yahudiler, Sâbiîler, Hristiyanlar, Mecûsîler ve müşriklerin her biri hakkındaki hükmünü Allah kıyamet günü verecektir. Şüphesiz Allah her şeye tanıktır."*[47] âyetinde farklı inanç grupları arasında kıyamet gününde gerçek hükmünü vereceğini ve her şeye şahit olduğunu hatırlatmaktadır. Zira Yüce Allah, söz konusu farklı gruplar arasında adaletiyle hükmederek, müm'inleri cennete diğerlerini de cehenneme sevk ederek[48] ihtilafa

[44] Âl-i İmrân 3/81.

[45] Âl-i İmrân 3/98.

[46] el-Mücâdele 58/6.

[47] el-Hac 22/17.

[48] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000), 16/48; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdunî - İbrâhim el-Atfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 12/23.

düştükleri konular hakkında kıyâmet gününde aralarında hükmünü verecektir.[49]

İnsana şah damarından daha yakın olması,[50] gösterilen her bir faaliyeti gözetleyip denetlemesi, yerde ve gökte zerre miktarı bile yapılan her şeyden haberdar olması[51] yönüyle de Yüce Allah'ın âhirette şahitlik edeceğine bakan başka bir yönü daha vardır. Nitekim وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍ "*şâhide ve şâhitlik edilene*"[52] âyetindeki "şâhid"ten maksat, Yüce Allah'ın tanıklığıdır. Bu âyette yer alan "şâhid" kelimesini müfessirler Allah,[53] Hz. Muhammed,[54] koruyucu melekler,[55] peygamberler,[56] Hz. Âdem,[57] Hz. Îsâ,[58] insanlar,[59] insanların organları,[60] bütün yaratıklar,[61] Hacer-i Esved,[62] gece-gündüz,[63] Kıyamet günü,[64] kurban kesme günü olan Yevm-i Nahr, fıtır sadakasının vacip olduğu Ramazan Bayramı'nın birinci günü olan yevm-i Fıtır,[65] Arefe günü[66] ve Cuma günü[67] gibi birbirinden farklı görüşleri varsa da kanaatimizce bu görüşlerin en kuvvetlisi, Yüce Allah'ın şahit olmasıdır. Zira شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ "*Allah kendisinden başka ilah bulunmadığına şehâdet eder.*",[68] قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ "*De ki: "Şahitlik bakımından hangi şey daha büyüktür? De ki: "Benimle sizin aranızda Allah şahit olarak yeter."*"[69] ve أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ "*Her şeye şâhit olarak Rabbin yetmez mi?*"[70] gibi âyetlerde Yüce Allah, Zatını en büyük ve en güvenli şahit olup hiçbir kulunun şahitliğine

[49] Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-akâvîli fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdüsselam Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2015), 3/148; Ebû 'Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1420), 23/213.

[50] Kâf 50/16.

[51] Yûnus 10/61.

[52] el-Burûc 85/3.

[53] Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 2002), 29/148; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 19/285.

[54] Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Nîl (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, ts.), 717; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/266; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 10/482.

[55] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 10/482.

[56] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/153; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/729.

[57] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/147.

[58] Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 718; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/149.

[59] Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 718; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/267; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/147.

[60] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 10/483; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/150.

[61] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/154; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/729.

[62] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/151; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/729.

[63] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/151.

[64] Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/148.

[65] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhate (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1423), 4/648.

[66] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/264; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/142.

[67] Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 717; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/264; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 10/482; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/145.

[68] Âl-i İmrân 3/17.

[69] el-En'am 6/19.

[70] Fussilet 41/53.

benzemediğini vurgulamaktadır.

Netice olarak, evrendeki her şeyi gözetleyen Yüce Allah, kullarını da daima murâkabe etmekte, onların her fiiline, ikrarına ve sözüne şahitlik etmektedir. O, bu dünyada her şeye şahit olduğu gibi âhirette de kullarının ameline bizzat şahitlik edecektir. O'nun âhirette her şeye şahit olduğuna dikkat çekilmesinin en önemli nedeni, kullarını dünya hayatında günahlardan sakındırmak, onları iyi işler yapmaya teşvik etmek ve âhirette onları mazeretsiz bırakmaktır. Böyle bir bilinç, insanı daha duyarlı bir hayat sürmeye sevk etmektedir. Zira âhiret hayatının başlaması, herkesin ne işler yaptığının ortaya konması, hiçbir şeyin gizli kalmaması, her şeyin kayıt altına alınması inancı ve özellikle Yüce Allah'ın bütün işlere âhirette şahitlik etmesi, elbette insanı haramlardan sakındırmaya ve onu hayırlı işler yapmaya teşvik edecektir.

2.2. Meleklerin Şahitliği

Nuranî ve ruhanî varlıklar olan meleklerin yüklendikleri görevler itibariyle değişik vazifeleri bulunmaktadır. Meleklerin önemli görevlerinden biri de şahitlik etmektir. Nitekim melekler, hem Yüce Allah'ın vahdaniyetine[71] hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) nübüvvetine şahitlik etmektedir.[72] Ayrıca melekler, âhiret gününde insanların yaptıklarına da şahitlik edeceklerdir. Aynı zamanda amellerin kaydedilmesinden ve ortaya dökülmesinden sorumlu olan melekler, âhiret gününde de şahitlik yapacaktır. Özellikle, insanların söz ve davranışlarını kaydeden kirâmen kâtibîn melekleri, o gün yazdıkları amel kayıtlarını delil göstererek şahitlik edeceklerdir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de meleklerin âhiret gününde Yüce Allah'a yakın olanların kitaplarına şahitlik edeceğine şu şekilde dikkat çekilmektedir:

إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ وَمَا أَدْرَاكَ مَا عِلِّيُّونَ كِتَابٌ مَرْقُومٌ يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ *"Hiç şüphe yok ki iyilerin kitabı illiyyîn'dedir. İlliyyîn'in ne olduğunu sen nerde bileceksin? O, Allah'a yakın olanların şahit oldukları, kaydedilmiş bir yazıdır."*[73]

Yukarıdaki âyette yer alan مُقَرَّبُونَ kelimesinden kimlerin kastettiği hakkında müfessirlerin birbirinden farklı yaklaşımları bulunmaktadır.[74] Kanaatimizce bu görüşler arasında en kuvvetli olanı, Yüce Allah'a yakın olan meleklerin salih kimselerin amel defterlerinin yanında bulunarak onları muhafaza etmesi ve bu kimseler lehine şahitlikte bulunmasıdır. Zira müfessirlerin çoğuna göre وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ *"Herkes yanında bir sürücü ve bir şahitle* (melekle) *gelir."*[75] âyetinde yer alan شَهِيد sözcüğünden de maksat, insanların amellerini yazan, âhirette de onların iyi ve kötü amellerine şahitlik edecek olan

[71] Âl-i İmrân 3/18.

[72] en-Nisâ 4/166.

[73] el-Mutaffifîn 83/18-21.

[74] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/211-212; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 10/461; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 31/91; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 19/264.

[75] Kâf 50/21.

meleklerdir.[76] Ayrıca birçok müfessire göre ilgili ayetlerde geçen ٱلشُّهَدَآء kelimesinden[77] ve ٱلْأَشْهَٰد sözcüğünden[78] kasıt, bağlam gereği dünyada insanların bütün yaptıklarını kaydeden, âhirette onların lehinde veya aleyhinde şahitlik edecek olan meleklerdir.[79]

Diğer taraftan hadislerde de meleklerin şahitliğine dair pasajlar bulmak mümkündür. Nitekim Hz. Enes'ten nakledilen bir hadiste Allah Teâlâ ile kulu arasında şöyle bir diyalog geçtiği ifade edilmektedir:

يَا رَبِّ أَلَمْ تُجِرْنِي مِنَ الظُّلْمِ؟ قَالَ: يَقُولُ: بَلَى، قَالَ: فَيَقُولُ: فَإِنِّي لَا أُجِيزُ عَلَى نَفْسِي إِلَّا شَاهِدًا مِنِّي، قَالَ: فَيَقُولُ: كَفَى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ شَهِيدًا، وَبِالْكِرَامِ الْكَاتِبِينَ شُهُودًا، قَالَ: فَيُخْتَمُ عَلَى فِيهِ، فَيُقَالُ لِأَرْكَانِهِ: انْطِقِي، قَالَ: فَتَنْطِقُ بِأَعْمَالِهِ، "Kul şöyle der: "Ey Rabbim! Beni zulümden korumadın mı?" Allah buyurur: "Evet, korudum." Kul der ki: "Öyleyse ben kendime benden başkasının şahitlik etmesini kabul etmem." Allah buyurur: "Bugün kendi nefsin sana şahit olarak yeter. Ayrıca Kiramen kâtibin melekler şahit olarak yeterlidir." Sonra onun ağzı mühürlenir ve uzuvlarına denir ki: "Konuşun!" Onlar da yaptıklarını anlatmaya başlarlar."[80]

Hadisteki bu beyân, meleklerin tuttuğu amel kayıtlarının, kulun kendi itirafı kadar kesin bir şahitlik değeri taşıdığını göstermektedir. Aynı şekilde hadiste, kul inkâr yoluna gitmeye kalkıştığında "sana karşı nefsin ve kirâmen kâtibîn şahittir" denilerek meleklerin şahitliği vurgulanmıştır. Öte yandan, melekler sadece suçlara değil, kulların ibadet ve iyiliklerine de şahitlik edeceklerdir. Zira hadislerde mümin kulun yaptığı hayırlara görünmez tanıklar olarak meleklerin iştirak etmesi sıkça vurgulanmaktadır. Örneğin Cuma namazına erken gidenleri kapıda karşılayıp isimlerini yazan melekler olduğu[81] veya sabah akşam dualarına âmin diyen meleklerin bulunduğu rivâyet edilmektedir.[82] Diğer taraftan Ebû Hureyre'den şu rivâyet de nakledilmektedir:

يتعاقبون فيكم ملائكة بالليل وملائكة بالنهار ويجتمعون في صلاة الفجر وصلاة العصر ثم يعرج الذين باتوا فيكم فيسألهم وهو أعلم بهم كيف تركتم عبادي ؟ فيقولون تركناهم وهم يصلون وأتيناهم وهم يصلون

"Sizin aranızda gece ve gündüz melekleri nöbetleşe bulunur. Sabah ve ikindi namazlarında bir araya gelirler. Sonra gece kalanlar yukarı çıkar ve Rableri onlara, O her şeyi en iyi bilendir, sorar: 'Kullarımı nasıl bıraktınız?' Onlar da: 'Onları namaz kılarken

[76] Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, 614; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil*, 4/113; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/431; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9/357; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 9/101; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/386; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 28/135.

[77] ez-Zümer 39/69.

[78] el-Mü'min 40/51.

[79] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/709, 9/37; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/145, 173.

[80] Müslim, "Zühd", 17; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertîbi İbn Balabân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 18/16/358.

[81] Buhârî, "Cum'a", 29.

[82] Buhârî, "Zekât", 26; Müslim, "Zekât", 57; Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 13/420.

bıraktık ve namaz kılarken geldik' derler."[83]

Yukarıdaki bütün misaller, göstermektedir ki kâinattaki her şeyden hakkıyla haberdar olan, insanların her ameline, fiiline, ikrarına ve sözüne tanıklık eden Yüce Allah, hikmeti gereği kullarının ameline melekleri de şahit kılacaktır. Yüce Allah, mahkeme-i kübrâda hiçbir tanığa ihtiyacı olmağı halde melekleri insanların ameline şahit kılmasının elbette birçok hikmeti vardır. Yüce Allah'ın bilmesi veya unutmaması için değil; insanların amellerine dair bir belge teşkil etmesi, âhirette şahitler huzurunda özür beyânına imkân bırakmaması ve dünyada haramlardan sakındırma ile sâlih amellere teşvik gibi birçok hikmete binaen, Rabbimiz melekleri insan fiillerine şahit kılmıştır.

2.3. Peygamberlerin Şahitliği

İnsanlar arasından seçilmiş en üstün şahsiyetlere sahip olan peygamberlerin önemli görevlerinden biri de şahitlik etmektir. Nitekim peygamberlerin bu dünyada Yüce Allah'ın emir ve yasaklarını insanlara tebliğ ederek tanıklık ettikleri gibi bazı elçilerin ümmetlerine âhirette de şahitlik edeceklerdir.[84] Peygamberlerin şahit olması, âhirette ümmetlerinin amelleri değerlendirildiğinde onlara tebliğ ettikleri emir ve yasaklara uyup uymadıklarına tanıklık etmeleri demektir. Zira âhirette her ümmetin dünyada yaptığı işleri, peygamberlerin söz, fiil ve davranışlarıyla karşılaştırılacaktır. Böylece peygamberler ümmetlerinin yaptığı her iyi ve kötü işlerin, Yüce Allah'tan almış oldukları emirlere uyup uymadığına şahitlik edecektir.

Âhirette ümmetine şahitlik edecek olan peygamberlerden biri Hz. Îsâ'dır. Üstün niteliklere sahip olmasına rağmen Hz. Îsâ, bir insan ve sadece Yüce Allah'a ibadet eden bir kuldur.[85] Ancak Hristiyanların bir kısmı teslîs doktrinini, tabiatı, kefâret problemi ve çarmıh hadisesi gibi tevhit inancıyla bağdaşmayan telakkilerle Hz. Îsâ'yı nitelemeye çalışmışlardır.[86] Hz. Îsâ ise kendi mahiyeti hakkında aşırılıklar taşıyan Hristiyanların söz konusu telakkilerini reddettiği gibi[87] hem bu dünyada[88] hem de kıyamet gününde Ehl-i kitabın aleyhine şu şekilde şahitlik edecektir:

وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا "Kitap ehlinden her biri ölümünden önce ona (Hz. Îsâ) elbette iman edecektir; kıyamet gününde de o onlara şahit olacaktır."[89]

Yukarıdaki âyette bir lütuf ve teselli olarak Ehl-i kitaptan her birinin Hz. Îsâ'nın ölümünden önce mutlaka ona iman edeceği vurgulanmakta ve kendi mahiyeti hakkında

[83] Buhârî, "Mevâkitu's-Salât", 15, "Tevhîd", 23, 33; Müslim, "İmân", 60; "Mesâcid", 210; Ebû Dâvûd, "Salât", 117, 140.

[84] en-Nisâ 4/41-42; el-A'râf 7/39; en-Nahl 16/84,89; el-Kasas 28/75.

[85] en-Nisâ 4/172; el-Mâide 5/17, 75; Meryem 19/30; ez-Zuhruf 43/59.

[86] en-Nisâ 4/157, el-Mâide 5/17; et-Tevbe 9/73.

[87] el-Mâide 5/75.

[88] el-Mâide 5/117.

[89] en-Nisâ 4/159.

aşırı gittikleri için Hristiyanlar, peygamberliğini yalanladıkları ve kendi hakkında kötü konuştukları için de Yahudiler aleyhinde âhiret gününde şahitlik edecektir.[90]

Âhirette şahitlik edecek olan peygamberlerden biri de Peygamber efendimizdir. Yüce Allah, kıyamette bütün ümmetleri toplayıp onları hesaba çekerken Allah Resûlü'nü de onlara şahit tutacaktır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de peygamberlerin ümmetlerine şahit olarak getirilecekleri âhiret gününde, Hz. Peygamber'in de ümmetine şahit olacağı şu âyetlerde bildirilmektedir:

فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا "*Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit olarak getirdiğimiz zaman halleri nasıl olacaktır!*"[91]

وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ "*Yine o gün kendilerinden her ümmette bir şahit çıkaracağız; seni de bunlar hakkında tanık yapacağız.*" [92]

Yukarıdaki âyetlerde âhirette her ümmetin şahidi peygamberi olacağı bildirilmektedir. Çünkü insanlar arasında en adil ve en güvenilir kişiler peygamberlerdir. Dolayısıyla âhirette en önemli tanıklık da peygamberlerin ümmetlerine şahitliği olacaktır. Ayrıca âyetlerde Allah Resûlü'nün âhirette kendi ümmetinin de şahidi olacağı haber verilmektedir. Çünkü söz konusu âyetlerde geçen هَٰؤُلَآءِ *"kimseler"* sözcüğünden maksat, Hz. Peygamber'in mensup olduğu nüzûl dönemindeki toplumla ve onun davetinin muhatabı konumundaki bütün insanlardır.[93] Böylece Hz. Peygamber âhirette kendisine inanmayan veya inandığı halde tutum ve davranışlarıyla İlâhî ilkelere uymayan insanların aleyhine şahitlik edecektir. Aynı zamanda bu âyetler, Allah Resûlü'nün aleyhlerinde şahitlik edeceği insanların akıbetlerinin ne kadar kötü olacağına da dikkat çekmektedir. Nitekim Abdullâh b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) âhiretteki bu müthiş tabloyu şöyle aktarmaktadır:

أقرأُ عليكَ وعليكَ أُنزلَ؟ قال: "إني أحبُّ أن أسمعه من غيري" قال: فقرأتُ عليه، حتى إذا انتهيتُ إلى قوله: {فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ} فرفَعْتُ رأسي فإذا عيناه تَهْمُلان "Hz. Peygamber (s.a.s.) bana Kur'ân okumamı emretti. Kur'ân sana indirilmişken ben nasıl sana onu okurum? dedim. Evet, Kur'ân bana indirilmiş ama ben onu başkasından da dinlemek istiyorum, deyince ben de Nisâ Sûresi'ni okumaya başladım. فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا *"Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit olarak getirdiğimiz zaman halleri nasıl olacaktır!"*[94] âyetine geldiğimde yeter, dedi. Başımı kaldırdığımda Hz. Peygamber'in gözlerinden yaşlar aktığını gördüm."[95]

Yukarıdaki âyetlerde aynı zamanda Allah Resûlü'nün diğer peygamberlerin şahidi olacağı da vurgulanmaktadır. Hz. Peygamber'in şahitliği kendinden önceki peygamberlerin tebliğ görevlerini istenildiği gibi ifa ettikleri şeklinde olacaktır. Çünkü Hz. Muhammed,

[90] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/263.

[91] en-Nisâ 4/41.

[92] en-Nahl 16/89.

[93] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3/186; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/38.

[94] en-Nisâ 4/41.

[95] Buhârî, "Tefsîr", 88.

Yüce Allah'ın iradesini, dilediğini ve rızasını temsil eden diğer peygamberlerin tebliğ ettiklerinin daha fazlasına Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan önceki ümmetlerin kıssaları vasıtasıyla mazhar olmakta; onların güzel sıfat ve özelliklerine varis olmakta; kendisine özgü bulunan kemalât özelliğinin bir sonucu olarak âhirette ümmetiyle birlikte diğer bütün peygamberlere de şahit olacaktır.[96]

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan önceki ümmetlerin kıssaları vasıtasıyla haberdar olan Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ümmetini Yüce Allah, ifrât ile tefrît denilen her türlü eğrilikten, aşırılıktan, sapıklıktan, bedensel tutkulara kapılmaktan, sefahate dalmaktan ve dünyevî ihtiyaçları büsbütün reddetmekten uzak; ölçülü, dengeli, mutedil, dosdoğru, hayırlı, adaletli bir yol ve yaşama biçimi benimseyen vasat/örnek bir ümmet kılmaktadır. Bu dünyada Hz. Muhammed'in ümmetine söz konusu özellikler bahşedildiği gibi âhirette Yüce Allah, onları diğer ümmetlere de şahit kılacaktır.[97] Nitekim Hz. Peygamber'in âhirette ümmetiyle birlikte diğer peygamberlerin görevlerini hakkıyla ifa ettiği hususu şu hadiste vurgulanmaktadır:

يُدْعَى نُوحٌ يَوْمَ القِيَامَةِ، فَيَقُولُ: لَبَّيْكَ وَسَعْدَيْكَ يَا رَبِّ، فَيَقُولُ: هَلْ بَلَّغْتَ؟ فَيَقُولُ: نَعَمْ، فَيُقَالُ لِأُمَّتِهِ: هَلْ بَلَّغَكُمْ؟ فَيَقُولُونَ: مَا أَتَانَا مِنْ نَذِيرٍ، فَيَقُولُ: مَنْ يَشْهَدُ لَكَ؟ فَيَقُولُ: مُحَمَّدٌ وَأُمَّتُهُ، فَتَشْهَدُونَ أَنَّهُ قَدْ بَلَّغَ: {وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا} فَذَلِكَ قَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ: {وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا} "Kıyamet günü Nuh (a.s.) çağrılır. 'Ey Nuh! (Ümmetine tebliğ görevini) ilettin mi?' diye sorulur. Hz. Nuh: 'Evet, ilettim yâ Rab!' der. Sonra Nuh'un kavmine, '(Peygamberiniz) size (Allah'ın emirlerini) tebliğ etti mi?' diye sorulur. Onlar, 'Bize (ilahî bir mesaj getiren) hiçbir uyarıcı gelmedi' derler. Bunun üzerine Yüce Allah Nuh'a, 'Senin lehine kim şahitlik edecek?' buyurur. Nuh (a.s.): 'Muhammed ve ümmeti şahitlik edecek' der. (Böylece, Muhammed ümmeti olan sizler, Nuh'un tebliğini aldığımıza dair) onun lehine şahitlik edeceksiniz. (Zira Kur'ân, Nuh'un kavmine tebliğ görevini ilettiğini haber vermektedir.) İşte bu durum hakkında Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: '*İşte böylece sizi (vasat) adil bir ümmet kıldık ki insanlara karşı şahitler olasınız; Peygamber de sizin üzerinize şahit olsun'.*[98] (Hz. Peygamber devamla buyurdu:) 'İşte Kur'ân'daki "vasat" kelimesi "adil (dürüst)" demektir."[99]

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi sonunda sahâbîlere أَلَا هَلْ بَلَّغْتُ "Tebliğ ettim mi?" diye üç kez sorduğu, onların نَعَم: *"Evet, ettin"* demesi üzerine اللَّهُمَّ اشْهَدْ "Şahid ol ya Rab!" buyurduğu[100] malumdur. Bu rivâyet de Hz. Peygamber'in Allah'a karşı "Ben onlara Senin vahyini tebliğ ettim" diyeceğini ve bu durumun ümmet için bir şahitlik olduğu görülmektedir. Aynı şekilde bazı hadisler, Peygamberimizin kendi ümmeti hakkındaki şahitliğinin de çetin olacağına işaret eder. Özellikle dinden dönen veya bid'at çıkaran

[96] Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 2/52.

[97] el-Bakara 2/143; el-Hac 22/78.

[98] el-Bakara 2/143.

[99] Buhârî, "Tefsir", 13; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân* , 18/14/397.

[100] Buhârî, "Hac", 130, 131; "Meğâzî", 73, "Fiten", 8; Müslim, "İman", 378, "Hac", 147.

kimseler yüzünden Hz. Peygamber'in çok üzüleceği bildirilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in kıyamet günü Havz-ı Kevser'in başında bazı tanıdık kimselerin yanına yaklaştırılmayacağını görünce "Bunlar benim ashabım (ümmetim)!" diyecek, ancak ona "Senden sonra bunların neler yaptığını bilmiyorsun" denilecektir.[101] Bunun üzerine Allah Resûlü, o kimselerden uzak duracak ve onlar aleyhine şehâdet etmeyecektir. Bu olay, Peygamberimizin de ancak bildiği ve gördüğü şeylere şahitlik edeceğini, ümmetinden sapanların tüm hallerine vakıf olmadığı durumlarda onları reddedeceğini gösterir. Zira O, dünyadan irtihalinden sonra ortaya çıkan bid'at ve sapmaların hepsine canlı şahit değildir. Bu yönüyle Allah'ın murâkabesi dışında peygamberlerin şahitliği sınırlı kalır. Allah Teâlâ her şeyi görür ve bilir; peygamberler ise tebliğ ettikleri ve kendilerine bildirildiği kadarına şahittir.

Sonuç olarak, âyet ve hadisler bizlere âhiret gününde peygamberlerin ilahi adaletin onurlu şahitleri olacaklarını kesin bir şekilde bildirmektedir. Bu durumda her peygamber, risâlet vazifesini yaptığını beyân edecek; ümmetlerinin yalanlaması durumunda ise Hz. Muhammed ve adil ümmeti onların doğruluğunu tasdik edecektir. Böylece İslam ümmetine büyük bir şeref vermekle birlikte, onların "adil ümmet" sıfatını zedeleyecek davranışlardan kaçınması gerektiğini de telkin etmektedir. Ayrıca tüm bu hadiseler, peygamberlerin tebliğ sorumluluğunu eksiksiz yerine getirdiğini ilân eden birer delil olacaktır.

2.4. Kur'ân-ı Kerîm'in Şahitliği

Kur'ân-ı Kerîm'de Kur'ân'ın âhiret gününde insanlar hakkında şahit olacağına dair açık bir âyet yoktur. Ancak bu konuda birçok hadis vardır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s.) bir hadisinde şöyle buyurmuştur: "..Sabır bir ışıktır; Kur'ân ise ya lehinde bir delildir, ya aleyhinde bir delildir."[102] Bu hadiste geçen القرآن حجة لك أو عليك ifadesi, Kur'ân'ın kişi için ya lehinde şahitlik eden bir kanıt ya da aleyhinde bir kanıt olacağını anlatır. Hadisin mefhumunu ele alan Münâvî (öl. 1031/1622) hadisi şöyle açıklamışlardır: "Kur'ân senin lehinde bir hüccettir; eğer onunla amel edersen seni kurtuluşa ulaştıran bir delil olur. Ama ondan yüz çevirirsen, bu defa aleyhine bir delil olur ve kötü akıbetine işaret eder." Diğer taraftan Münâvî'nin kaydettiği üzere Sadreddîn el-Konevî'ye (öl. 673/1274) göre "hüccet", bir iddianın doğruluğunu ispat eden delil ve şahittir; Kur'ân da Allah kelâmı olduğuna iman eden ve onun hükümleriyle amel eden kimse için bu imanın doğruluğuna delil ve şahit olur. Zira Kur'ân, mahlûkatın Allah katındaki durumlarının, ilâhî fiillerin insanlar üzerindeki yansımalarının, mahlûkatın birbirleriyle ilişkilerinin bir tercümesi ve açıklanmayan sırların Allah'a havalesidir. Kur'ân'ın emir ve yasaklarına uymak, edepleriyle edeplenmek ve ahlâkıyla ahlâklanmak suretiyle, ona tabi olunursa lehte hüccet olur; aksi takdirde, kişinin aleyhine bir delil olarak karşısına çıkar.[103]

Bazı hadisler Kur'ân'ın şahit oluşunu somut misallerle belirtir. Mesela oruç ve Kur'ân

[101] Müslim, "Fedâil", 26, 28; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/478.

[102] Müslim, "Tahâret", 1; İbn Mâce, "Tahâret", 5.

[103] Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *et-Teysîr bi-şerhi'l-Câmiʿi's-sağîr* (Riyad: Mektebetü'l-İmâmi'ş-Şâfiʿî,

hakkında şu hadis nakledilmiştir:

الصِّيَامُ وَالْقُرْآنُ يَشْفَعَانِ لِلْعَبْدِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، يَقُولُ الصِّيَامُ: أَيْ رَبِّ، مَنَعْتُهُ الطَّعَامَ وَالشَّهَوَاتِ بِالنَّهَارِ، فَشَفِّعْنِي فِيهِ، وَيَقُولُ الْقُرْآنُ: مَنَعْتُهُ النَّوْمَ بِاللَّيْلِ، فَشَفِّعْنِي فِيهِ، قَالَ: " فَيُشَفَّعَانِ "Oruç ve Kur'ân kıyamet günü kul için şefaatçi olurlar. Oruç der ki: 'Ya Rabbi, ben onu gündüzleri yemeden içmeden menettim, benim hatırıma onu bağışla.' Kur'ân da der ki: 'Ben onu geceleri uykusuz bıraktım (gece kıraat yaptı), onun hatırına bağışla.' Böylece ikisi de şefaat eder."[104]

Yukarıdaki rivâyet her ne kadar *şefaat* tabirini kullansa da özünde Kur'ân'ın kişinin yaptığıyla ilgili Allah katında konuşacağı, ona arka çıkacağı anlaşılır. Kur'ân kişinin lehine ise onu savunacak; aleyhine ise susacaktır.

Özellikle Kur'ân'la amel edenler için, Kur'ân'ın çok güçlü bir şefaatçi ve şahit olacağı müjdelenmiştir. Nitekim Hz. Peygamber, اقْرَءُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ يَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ شَفِيعًا لِأَصْحَابِ "Kur'ân okuyunuz; zira o kıyamet günü sahibine şefaatçi olarak gelecektir" buyurmuştur.[105] Yine bir başka rivâyette, özellikle Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerini okuyanlar için, bu sûrelerin kıyamet günü birer bulut gölgesi veya kuş sürüsü gibi gelecekleri ve okuyan kimseyi savunacakları bildirilmiştir:

اقْرَءُوا الزَّهْرَاوَيْنِ: الْبَقَرَةَ وَسُورَةَ آلِ عِمْرَانَ، فَإِنَّهُمَا تَأْتِيَانِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَأَنَّهُمَا غَمَامَتَانِ، أَوْ كَأَنَّهُمَا غَيَايَتَانِ، أَوْ كَأَنَّهُمَا فِرْقَانِ مِنْ طَيْرٍ صَوَافَّ، تُحَاجَّانِ عَنْ أَصْحَابِهِمَا."Kur'ân'ın Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerini okuyunuz. Çünkü bu iki sûre, kıyamet gününde sanki iki bulut, yahut iki gölgelik ya da saf saf uçan iki kuş sürüsü gibi gelerek kendilerini okuyanları savunacaktır." [106]

Yukarıdaki hadiste geçen "تُحَاجَّانِ عَنْ أَصْحَابِهِمَا" ifadesi, kelime anlamı itibarıyla "sahipleri adına delil getirmek, onlar lehine tartışmak ve savunmada bulunmak" anlamına gelmektedir. Yani Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri, okuyan kişiyi temsilen onun affedilmesi, yükseltilmesi için adeta bir avukat gibi konuşacak, deliller getirecektir. Bu da bir çeşit şahitlik veya savunuculuk rolüdür. Sonuç olarak, Kur'ân-ı Kerîm kıyamet gününde aktif bir rol oynayacaktır. Allah'ın kelâmı olması hasebiyle, hüküm vermede en büyük ölçü odur. Kim onun hükümlerine sarılmışsa, Kur'ân onun lehine şahitlik yapacak; kim yüz çevirmişse aleyhine tanıklık yapacaktır.

2.5. Amel Defterinin Şahitliği

Kirâmen Kâtibîn meleklerinin görevlerinden biri insanların dünyada yaptıkları her türlü iyi veya kötü işlerin kaydedildiği ve âhirette kendilerine takdim edileceği bildirilen amel defterini yazmaktır. "Amel defteri" tabiri, Kur'ân-ı Kerîm'de geçmemektedir. Ancak insanların dünyada yaptıkları işlerin melekler tarafından kaydedildiği amel defteri için

1998), 1/145.

[104] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/199.

[105] Müslim, "Müsâfirîn", 252.

[106] Müslim, "Müsâfirîn", 252.

Kur'ân-ı Kerîm'de "kitâb"[107] "el-kitâb[108] ve "suhuf"[109] sözcükleri kullanılmaktadır.

Hadis literatüründe, amel defterinin bizzat konuştuğunu açıkça ifade eden müstakil bir rivâyet bulunmamaktadır. Bununla birlikte, daha önce zikredilen rivâyetlerde de görüldüğü üzere, amel defterlerini kayda geçiren Kirâmen Kâtibîn meleklerinin şahitliği, esasen bu kayıtlar üzerinden gerçekleşmektedir. Nitekim hadislerde, amel defterlerinin kıyamet gününde mîzan'da tartılacağına ve bu tartım esnasında yaşanacak sahnelere dair tasvirlere yer verilmektedir. Bu bağlamda "Bitâka Hadisi" olarak bilinen meşhur rivâyette, cehenneme girmesi neredeyse kesinleşmiş bir müminin, üzerinde "أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ" (Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şehâdet ederim) ibaresi bulunan küçük bir kart (bitâka) sayesinde kurtuluşa erdiği anlatılmaktadır.[110] Bu hadiste, çok suç işleyen kişinin günah kaydı bir kefeye, iman sözü diğer kefeye konur; imanının yazılı olduğu kart ağır basarak kişi kurtulur. Burada kurtuluş vesilesi, amel defterine geçen tevhid cümlesidir. Yani o cümle, kulun kurtulmasına delil ve şahit olmuştur. Eğer bu cümle amel defterinde kayıtlı olmasaydı (yani kişi iman etmiş olmasaydı), onca günahıyla birlikte tartıda hafif gelecekti.

Amel defterinin varlığına ve mahiyetine işaret eden naslardan anlaşılacağı üzere insanlar, amel defterin kayıt altına alınmasına, alış şekillerine ve okunmasına göre nasıl bir akıbet yaşayacakları hakkında bilgi sahibi olacaklardır. Nitekim amel defterin kayıt altına alındığı birinci aşamada Yüce Allah, bu dünyada insanları başı boş bırakmamakta, aksine herkesin neler yaptığını kayda geçiren görevli meleklerine yazdırarak kontrol altına aldırmaktadır.[111] Bu aşamayla Yüce Allah, bütün insanları, yargı ve adaletin, ceza veya mükafatın dünya hayatından ibaret olmadığını vurgulamaktadır. Hesaplaşma aşamasında ise belgelerin şahitliğiyle hakkın tecelli edeceğine ve adaletlin sağlanacağına dikkat çekilmektedir.

Amel defterinin verildiği ikinci aşamada, kimin kitabı sağ tarafından verilirse, hesabının kolay görüleceği ve sevinç içinde yakınlarına döneceği; fakat kitabı solundan verilirse, eyvâh! diye bağıracağı ve alevli bir ateşe gireceği belirtilmektedir.[112] Bu aşamayla, insanların dünyada yapmış olduğu her türlü inanç, söz ve davranışların melekler tarafından anında kaydedildiği amel defterleri kendilerine verilince nasıl bir akıbet yaşayacakları hakkında bilgi verilmektedir. Dünya hayatında Yüce Allah'a ve âhiret gününe inanmayan; O'nun rızası doğrultusunda hareket etmeyen bu kişiye kitabı verildiğinde يَا وَيْلَتَنَا مَالِ هَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا "*Bu nasıl kitapmış! Yaptığımız küçük büyük hiçbir şeyi eksik bırakmadan*

[107] el-İsrâ 17/13-14.

[108] el-Kehf 18/49.

[109] Enbiyâ 21/94.

[110] Tirmizî, "Îmân", 17; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/571.

[111] Âl-i İmrân 3/181; en-Nisâ 4/81; Yûnus 10/21; el-İsrâ' 17/13.

[112] el-İnşikâk 84/7-12.

hepsini sayıp dökmüş!"[113] diyerek mahşerde hayret ve pişmanlığını dile getirecektir. Aynı zamanda amel defterini bu şekilde alacak olanlar o kitaptaki bilgileri görünce hayrete ve dehşete kapılıp يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيَه وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيَهْ *"Eyvah! keşke kitabım bana verilmeseydi"* diyerek acılar içerisinde kıvranarak ölüp yok olmayı temenni edecektir. Ancak onun pişmanlığı fayda vermeyecek ve cezasını çekmek üzere cehenneme atılması istenecektir.[114]

Amel defterinin okunduğu üçüncü aşamada da Yüce Allah, insanın dünya hayatında işlediği her türlü ameli âhiret gününde açılmış bir kitaptan okunmasını isteyecektir:

وَكُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا *"Her insanın tâir/sorumluluğunu boynuna yükledik. Kıyamet günü kendisine, açılmış vaziyette karşılaşacağı bir kitap çıkaracağız. "Oku şimdi kitabını! Bugün hesap sorucu olarak sana kendi nefsin yeter" denilecektir."*[115]

Yukarıdaki âyette, âhiretin önemli aşamalarından olan bilgilendirme ve okuma aşmalarına dikkat çekilmektedir. Zira söz konusu âyette insanlar, bu dünyada yaptıkları her türlü ameli hakkında ilk önce bilgilendirilecek, ardından melekler tarafından kayıt altına alınan amel defterini okumaları istenecektir.

Amel defterinin dördüncü aşaması ise insanın dünyada yapıp ettikleri her ne varsa melekler tarafından yazılıp kayıt altına alınan kitapların hakkı söyleyerek şahitlik etmesidir:

وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَاثِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *(O gün) "her ümmeti, diz çöküp boyun eğmiş olarak göreceksin. Her ümmet, kendi kitabına çağrılacaktır. (Onlara şöyle denecektir:) "O gün yaptıklarınızın karşılığını göreceksiniz. Bu, size gerçeği söyleyen kitabımızdır." Şüphesiz ki biz yaptıklarınızı kaydediyorduk."*[116]

Yukarıdaki âyette ilahi huzurda her ümmetin diz çökmüş bir şekilde amel defterleriyle buluşturulacağı ve kendilerine verilecek kitabın gerçeği söyleyerek sahibi hakkında şahitlik edeceği belirtilmektedir. Zira her ferde birer defter tahsis edildiği gibi sosyal gruplar olarak ayrılan ve her grubun da kendi içinde alt bölünmelere tabi tutulan topluluklara da birer defter tahsis edilerek yapıp ettikleri kaydedilecektir. Böylece her ümmet amel defterleriyle buluşmak üzere âhirette çağrılacak ve kendi kitapları dünyada yaptıklarını söyleyecektir. Netice itibariyle her şeyi konuşturmaya güç yetiren Yüce Allah, âhirette insanların amel defterini de konuşturmaya kadirdir.

2.6. İnsanın Şahitliği

İnsanın kendisi de âhirette işlediklerine şahitlik edecektir. İnsan bu dünyada şeytanın dürtüsü, arzularının baskısı, sosyal çevrenin yönlendirmesi ve baskısıyla yaptıkları bazı

[113] el-Kehf 18/49.
[114] el-Hakka, 69/25-34.
[115] el- İsrâ 17/ 13-14.
[116] el-Câsiye 45/28-29.

davranışlarını gizleyebilir veya inkâr edebilir. Ancak âhirette basireti, anlayışı, idraki açılacak ve dünyadaki amellerinin değerlendirmesi için de bizzat kendisi şahitlik edecektir.[117] Nitekim insanların dünyada işledikleri amelleri için Rabbine karşı ne kadar nankör olduğu ve geçici dünya hayatına daldıklarına dair âhiret gününde kendi aleyhlerine bizzat şahitlik edecekleri hususu şu âyetlerde açık bir şekilde ifade edilmektedir:

يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ *"Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size âyetlerimi anlatan ve bugünle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi? Onlar da şöyle diyecekler: "Kendi aleyhimize şahitlik ederiz." Dünya hayatı onları aldattı ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler."*[118]

بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَى نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ *"O gün insan kendi aleyhine şahittir."*[119]

وَإِنَّهُ عَلَى ذَلِكَ لَشَهِيدٌ "Hiç şüphesiz buna kendisi (insan) de şahittir."[120]

Hz. Peygamber de dünya hayatının geçiciliğine insanın dikkatini çekmek ve âhiret hayatına hazırlıklı olmasını temin etmek için akıllı kişiyi şöyle tarif etmektedir:

الكيس من دان نفسه وعمل لما بعد الموت . والعاجز من أتبع نفسه هواها ثم تمنى على الله "Akıllı kişi kendisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışandır. Âciz kişi ise arzularının peşinde koşup da Allah'tan bağışlanma dileyendir."[121] Tirmizî, bu hadisin devamında Hz. Ömer'in "Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin." diyerek bu gerçeğe dikkatleri çektiğini kaydetmiştir.[122]

Kıyamet sahnesini hazır ile yakın bir olgu olarak sunan, dünya sahnesini ise uzak bir geçmiş olarak gözler önüne seren yukarıdaki âyet ve hadisler, peygamberlerin âhiret gününe karşı hazırlıklı olmaları hususunda ümmetlerini uyardıkları, kavimlerinin de dünya hayatının cazibesine kapıldıkları ve sonuçta kendi aleyhlerine şahitlik ederek inkârlarını itiraf edeceklerini haber vermektedir. Zira وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا *"Bugünle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran"* ifâdesi, Yüce Allah'ın âhirette insanlara seslenerek âyetlerini kendilerine anlatan ve mahşer günündeki yargılamayla karışılacaklarında peygamberlerin gelip gelmediği hususunda kendilerine soru sorulduğuna dikkat çekmektedir. Muhataplar da قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا *"Kendi aleyhimize şahitlik ederiz"* âyetiyle elçilerin kendilerini uyardığını açık bir şekilde itiraf etmektedir.

أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ *"Size elçiler gelmedi mi?"* âyetinin başında yer alan hemze, soru değildir. Yadırgama anlamında olup insanlara gerçeği kabul ettirmek istemekte ve büyük fırsatı

[117] el-En'âm 6/130; el-Kıyâmet 75/14; el-Âdiyât 100/7.

[118] el-En'âm 6/130.

[119] el-Kıyâmet 75/14.

[120] el-Âdiyât 100/7.

[121] Tirmizî, "Safâtu'l-Kıyâme", 25.; İbn Mâce, "Zühd", 31.

[122] Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 25.

kaçırmış olanların yaptıkları korkunç hataya dikkat çekmektedir. Böyle bir soru ve suçlamayla karşılaşmadan önce onları uyarmaktadır. Nitekim insanların kendi aleyhlerine şahitlik etmeleri hususu, Yüce Allah'ın delilinin kendilerini ilzam ettiğinin ve ona karşı koyamayacakları şekilde kendilerini susturduğunun ikrarıdır.[123] Rabbimiz, bu sorunun cevabını haşa bilmediği veya merak ettiği için sormamış; aksine muhatapları kınamak, tehdit etmek, ayıplamak, hakikatleri itiraf etmelerini sağlamak, gerçeği açıklığa kavuşturmak ve tescil etmek için sorduğu inkârî bir sorudur. Yüce Allah, bu inkârî soruyla âyetlerimi size anlatan, açıklayan ve âhiret gününe karşılaşmasından dolayı sizi uyaran peygamberler gelmesine rağmen siz onlara uymadınız diyerek insanları kınamaktadır. Muhatapların bu soruya karşılık verdikleri cevapla da onların her şeyi itiraf ettikleri ve bundan dolayı hak ettikleri âhiretteki cezayı kendi aleyhlerine tescil ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca insanların böylesine zorlu bir mahkeme ortamında kendilerini savunamamaları, yöneltilen ithamları inkâr edememeleri ve lehlerine tek bir kelime dahi söyleyememeleri, onlar açısından en ağır ve neticeleri en vahim durumlardan biridir.

2. 7. Organların Şahitliği

Mahşer gününde organların şahitliği hem Kur'ân'da hem hadislerde açıkça bildirilen çarpıcı bir olaydır. İnsanlar dünyada işledikleri amelleri inkâr etmeye kalktıklarında, kendi uzuvları onların aleyhine tanıklık edecektir. Esasında âhiret inancının insanın gönlüne yerleştirilmesi ve ilahî adaletten kaçmanın mümkün olmadığını vurgulayan birçok tasvir Kur'ân[124] ile Sünnette[125] yer almaktadır. Bu tasvirlerin en önemlilerinden biri de insanın dünya hayatında onları tatmin ve mutlu etmek için olağanüstü çaba sarf ettiği organların sahibi hakkındaki şahitliğidir. Dünya hayatında insanlar konuşma yeteneğini dil ile sağladıkları halde âhirette ise lisanla birlikte diğer organlar da insanların yaptıklarına şahitlik etmek için konuşacaklardır. Zira nasıl ki dil ile konuşabilme yeteneğini Allah Teâlâ insana bahşetmişse, âhirette de yaratmayı yenileyecek ve artık yeni bir konuşma imkânını diğer organlara da verecektir.

Organların şahitliği suçlunun işlediği günahların itirafı anlamına gelmektedir. Nitekim âhirette suçluların ağzına mühür vurulacağı, onların dilleri, elleri, ayakları, kulakları, gözleri ve derileri yapmış oldukları işler hakkında kendileri aleyhinde şahitlik edeceği hususu aşağıdaki âyetlerde açık bir şekilde ifâde edilmektedir:

يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"0 ceza gününde dilleri, elleri ve ayakları, yapıp ettikleri hususlarda aleyhlerine tanıklık edecektir."*[126]

الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ *"0 gün onların ağızlarını mühürleriz;*

[123] Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/63.

[124] Fussilet 41/11; Kâf 50/30; el-Meâric 70/17-18; el-Zilzâl 99/4.

[125] Buhârî, "Tevhîd", 22; Müslim, "Îmân", 302.

[126] en-Nûr 24/24.

yapmış olduklarını elleri bize anlatır, ayaklan da tanıklık eder."[127]

وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ حَتَّى إِذَا مَا جَاءُوهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ وَقَالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"Allah'ın düşmanlarının toplanıp yığın yığın cehenneme doğru sevk edilecekleri günü hatırla! Nihayet cehenneme vardıklarında, kulakları, gözleri ve derileri yapmış oldukları içler hakkında kendileri aleyhine şahitlik ederler. Onlar derilerine, "Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz" derler. Derileri de der ki; "Bizi her şeyi konuşturan Allah konuşturdu. İlk defa sizi O yaratmıştı ve yine yalnızca O'na döndürülüyorsunuz."*[128]

Yukarıdaki âyetlerde insanın organları yapmış oldukları işler hakkında kendileri aleyhinde şahitlik edeceği ifade edildiği gibi hadislerde ise bu olayın detayları tasvir edilmektedir. Örneğin bir rivâyette Kıyamet Günü'nde Allah'ın görülebileceği ve münafıkların bedenlerinin kendi aleyhlerine şahitlik edeceğine dair derin bir sahne tasvir edilmektedir. Ebu Hüreyre'den nakledilen bu rivâyetin içeriğinde Allah ile kul arasında şöyle bir diyalog geçer:

يَا رَبِّ آمَنْتُ بِكَ، وَبِكِتَابِكَ، وَبِرُسُلِكَ، وَصَلَّيْتُ، وَصُمْتُ، وَتَصَدَّقْتُ، وَيُثْنِي بِخَيْرٍ مَا اسْتَطَاعَ، فَيَقُولُ: هَاهُنَا إِذًا، قَالَ: ثُمَّ يُقَالُ لَهُ: الْآنَ نَبْعَثُ شَاهِدَنَا عَلَيْكَ، وَيَتَفَكَّرُ فِي نَفْسِهِ: مَنْ ذَا الَّذِي يَشْهَدُ عَلَيَّ؟ فَيُخْتَمُ عَلَى فِيهِ، وَيُقَالُ لِفَخِذِهِ وَلَحْمِهِ وَعِظَامِهِ: انْطِقِي، فَتَنْطِقُ فَخِذُهُ وَلَحْمُهُ وَعِظَامُهُ بِعَمَلِهِ، وَذَلِكَ لِيُعْذِرَ مِنْ نَفْسِهِ، "Kul şöyle der: "Ey Rabbim! Sana, Kitabına, Peygamberlerine iman ettim. Namaz kıldım, oruç tuttum, sadaka verdim..." ve elinden geldiğince hayırla kendisini över. Bunun üzerine Allah Teâlâ buyurur: "Şimdi! (gerçek ortaya çıkacak)." Sonra ona denir ki: "Artık aleyhinde şahitlerimizi getireceğiz." Kul kendi kendine düşünür: "Kim şahitlik edecek ki bana?" Derken ağzı mühürlenir ve Allah onun baldırına, etine ve kemiklerine: "Konuşun!" buyurur. Bunun üzerine uyluğu, eti ve kemikleri (dile gelip) onun (dünyadaki) yaptıklarını bir bir haber verirler."[129] Başka bir rivâyette Enes b. Mâlik şöyle demektedir:

كنا عند رسول الله - صلى الله عليه وسلم - فضحك ، فقال : هل تدرون مما أضحك ؟ . قال : قلنا : الله ورسوله أعلم . قال : من مخاطبة العبد ربه ، يقول يا رب ! ألم تجرني من الظلم ؟ قال : يقول : بلى . قال : فيقول فإني لا أجيز على نفسي إلا شاهدا مني . قال : فيقول : كفى بنفسك اليوم عليك شهيدا وبالكرام الكاتبين شهودا . قال : فيختم على فيه ، فيقال لأركانه : انطقي قال : فتنطق بأعماله ثم يخلى بينه وبين الكلام . قال : فيقول : بعدا لكن وسحقا ، فعنكن كنت أناضل

"Biz, Resûlullah'ın yanında oturuyorduk. Birden güldü. Bunun üzerine (ashâb) ona: 'Ey Allah'ın Resûlü, neden güldünüz?' diye sordular. Resûlullah şöyle buyurdu: 'Kul ile Rabbi arasındaki konuşmadan dolayı güldüm. Kul şöyle der: Ey Rabbim! Sen zulme karşı bana güvence vermedin mi? Evet, verdim, buyurur Allah. Kul tekrar der: Öyleyse, ben ancak kendimden bir şahit kabul ederim! (Bunun üzerine) Allah Teâlâ şöyle buyurur: 'Bugün sana karşı kendi nefsin yeterlidir; bir de kirâmen kâtibîn (amel yazıcı melekler) şahitlik eder.' Sonra, kişinin ağzı mühürlenir ve azalarına (organlarına) şöyle denir: Konuşun! Bunun

[127] Yâsîn 36/65.

[128] Fussilet 41/19-21.

[129] Müslim, "Zühd" 17; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şuʿabü'l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1/425.

üzerine, organları kişinin yaptığı amelleri bir bir anlatır. Sonra onun ağzının mührü açılır ve kişi şöyle der: Yazıklar olsun size! Sizin yüzünüzden mücadele edip duruyordum!"[130]

Yukarıdaki hadiste yer alan bu ifadeler günahkâr kimsenin o dehşetli anda bile ne denli çaresiz kalacağını ve aslında suçunu organlarının dahi inkâr edemeyeceği bir kesinlikle işlemiş olduğunu gösterir.

Hadis literatüründe organların ilk konuşma anı ile ilgili birkaç farklı rivâyet bulunmaktadır. Bazıları ilk defa konuşacak organın uyluk kemiği (baldır) olduğunu belirtirken, bazıları da ilk önce kişinin mahrem uzvunun ve ellerinin konuşturulacağını nakletmiştir. Örneğin, konuyla ilgili bazı rivâyetlerde Hz. Peygamber (s.a.s), إِنَّ أَوَّلَ عَظْمٍ مِنَ الْإِنْسَانِ يَتَكَلَّمُ يَوْمَ يُخْتَمُ عَلَى الْأَفْوَاهِ، فَخِذُهُ مِنَ الرِّجْلِ الشِّمَال "Ağızlara mühür vurulacağı gün, insanda ilk konuşacak olan uzvun sol bacağının baldırı olacağını" belirtmiştir."[131] derken başka bir rivâyet ise تحشرون يوم القيامة وأفواهكم مختومة، وأول ما يتكلم من الإنسان فخذه، ويداه وفرجه "Kıyamet gününde ağızlar mühürlenmiş olarak hesaba çekilirsiniz; kişinin ilk olarak baldırı, cinsel organı ve elleri yaptıklarını anlatır"[132] buyurularak, organların şahitliği meselesine dikkat çekilmiştir.

İlgili âyet ve hadislerde suçlulara dünyada günah işlerken dillerinizin, kulaklarınızın, gözlerinizin, ellerinizin ve derilerinizin aleyhinize şahitlik etmesinden sakınmadıkları hitap edildiği, halbuki dille birlikte diğer organların da insanların dünyada işledikleri işler hakkında kendileri aleyhinde âhirette şahitlik edeceği haber verilmektedir. Ayrıca söz konusu âyet ve hadislerde örnek olarak bazı organlar zikredilmişse de aslında âhiret gününde bütün organlar sahibinin yaptıklarına şahitlik edecektir. Organların sahibi aleyhindeki konuşmasını şu şekillerde yorumlamak mümkündür:

1. Ellerin, ayakların, kulakların, gözlerin ve derilerin konuşması gerçek bir konuşmadır. Yani Yüce Allah, mahkeme-i kübrâda insanların ağızlarını mühürleyecek diğer organlarına ise konuşma yeteneği verecektir.[133]

2. Söz konusu organların konuşması mecazi bir anlam taşımaktadır.[134] Çünkü hesap gününde her şey o kadar açık ve nettir ki insan yaptıklarını inkâr edemez. İnkara kalksa bile suçlarını kapatmaya imkân bulamaz.

3. Söz konusu organlar kayıt yapıp maddî delil oluşturarak âhirette kişinin aleyhinde şahitlik etmektedir. Buna göre kirâmen kâtibin meleklerin kayıtlarıyla birlikte vücudumuzun organları da iyi veya kötü ne işlemişsek onları kayıt altına alarak mahşerde şahitlik edecektir. Bilim ile teknolojinin revaçta olduğu çağımızda da kaset, kamera, telefon, bilgisayar, robot, yapay zekâ gibi teknolojik aletlerle insanların söz ve davranışları kayıt

[130] Müslim, "Zühd" 17.; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, 18/16/358.

[131] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/602.

[132] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Durru'l-mensûr* (Mısır: Dâru'l-Hicre, ts.), 6/166.

[133] Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/140; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 7/537.

[134] Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 26/302.

altına alındığı gibi organlar da dünyada işledikleri günahları kaydettirip âhiret gününde deşifre ederek şahitlik edecektir.[135]

2.8. Yeryüzü ve Diğer Varlıkların Şahitliği

Yeryüzünün maddî işlevlerinin yanı sıra, nasların bildirdiğine göre âhirette şahitlik etmesi gibi manevî görevleri de vardır. Kur'ân ve sünnet, mahkeme-i kübrâda insanların dünyada yaptıklarına tanıklık edecek unsurlar arasında yeryüzünü de öne çıkarmaktadır. Yeryüzü, dünya hayatında üzerinde işlenmiş bütün işleri haber vermek için âhirette şahitlik ederek konuşacaktır. Dünyadaki konuşma nasıl ki Yüce Allah'ın koyduğu yasalar çerçevesinde gerçekleşiyorsa, âhirette de benzer yasalar devreye sokularak yaratma yenilenecek ve konuşulamaz sanılan birçok varlık konuşacaktır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de dünyadayken yerin ve göğün konuşacağına;[136] âhirette ise cehennemin dile geleceğine[137] ve cehennemlikleri göreceğine[138] dair pasajlar yer almaktadır. Bu hakikat Kur'ân-ı Kerîm'de şu şekilde vurgulanmaktadır:

يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا ۚ بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا *"İşte o gün* (yer), *kendi haberlerini söyler. Çünkü Rabbin ona* (öyle) *vahyetmiştir."*[139]

Yukarıdaki âyette Yüce Allah, insanlara dünyada konuşabilme yeteneği bahşettiği gibi âhirette de yeryüzüne özel bir şekilde yeni haliyle sıra dışı bilgiler verilerek ona konuşma imkânı vereceğini bildirmektedir. Böylece yeryüzü, insanların dünya hayatında üzerinde işlemiş oldukları bütün işleri haber vermek için âhirette konuşarak şahitlik edecektir. Âhirette yeryüzünün konuşması, dünya şartlarının ötesinde bir mahiyet arz edeceğinden, bu husus müfessirlerce çeşitli şekillerde tefsir edilmiştir. Buna göre bazıları, yeryüzünün Allah'ın emriyle insanların işlediği amelleri açıkça beyân edeceğini;[140] bazıları, kıyametin sarsıntısıyla âhiretin geldiğini haber vereceğini;[141] bazıları ise yeryüzünün fiilî hâliyle mecazî bir anlatım sergileyeceğini belirtmişlerdir.[142] Bir başka yoruma göre, insanın çıkardığı seslerin kaydedilmesi gibi, yeryüzü de bu sesleri vakti geldiğinde ortaya koyacaktır.[143] Nihayetinde, Allah Teâlâ'nın ona konuşma kabiliyeti vermesiyle yeryüzü, üzerinde meydana gelen her şeyi ayrıntısıyla dile getirecek, hiçbir sır gizli kalmayacaktır.[144]

Kanaatimizce yukarıdaki son görüş Kur'ân-ı Kerîm'in ruhuna daha uygundur. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) de söz konusu âyeti okuduktan sonra "Onun haberleri nedir bilir

---

[135] Özbay, "Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Âhirette Organların Konuşması ve Şahitliği", 383.

[136] Fussılet 41/11.

[137] Kâf 50/30.

[138] el-Me'âric 70/17.

[139] el-Zilzâl 99/4-5.

[140] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 10/597-598.

[141] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 10/597-598; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/255.

[142] Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/784.

[143] Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri* (b.y.: Anadolu Yayınları, ts.), 13/6947.

[144] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 10/98; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/255.

misiniz?" diyerek ashâbının bu konudaki bilgilerini ölçmek için değil, onların zihinlerini yeryüzünün söz konusu işlevini öğrenmeye hazırlamak için soru sormuştur. Adetleri gereği ashâb: "Allah ve Resûlü en iyisini bilir" demeleri üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: فَإِنَّ أَخْبَارَهَا أَنْ تَشْهَدَ عَلَى كُلِّ عَبْدٍ أَوْ أَمَةٍ بِمَا عَمِلَ عَلَى ظَهْرِهَا أَنْ تَقُولَ: عَمِلَ كَذَا وَكَذَا يَوْمَ كَذَا وَكَذَا "Onun haberleri, sırtında taşıdığı her erkek ve kadın hakkında o, falan gün falan şeyi yaptı diyerek şahitlik etmesidir."[145] Bu hadisten de anlaşılacağı üzere, yeryüzünün âhiret gününde konuşturulması ilâhî bir emirle gerçekleşecek ve hiçbir şekilde engellenemeyecektir.

Yerle birlikte zaman kavramı da âhirette lehimize veya aleyhimize bir tür şahit olacaktır. Nasıl ki mekanlar hafızalarında yapılanları tutuyorsa, zaman dilimleri de kayıt tutmaktadır. Mesela insanın ömrü, gençliği, vakti gibi şeyler önem taşımaktadır. Bir hadiste, لَا تَزُولُ قَدَمَا عَبْدٍ يَوْمَ القِيَامَةِ حَتَّى يُسْأَلَ عَنْ عُمُرِهِ فِيمَا أَفْنَاهُ، وَعَنْ عِلْمِهِ فِيمَ فَعَلَ، وَعَنْ مَالِهِ مِنْ أَيْنَ اكْتَسَبَهُ وَفِيمَ أَنْفَقَهُ، وَعَنْ جِسْمِهِ فِيمَ أَبْلَاهُ "Âdemoğlunun ayağı, şu dört şeyden sorguya çekilmedikçe yerinden ayrılmaz: Ömrünü nerede tükettiği, bildiği ile amel edip etmediği, malını nereden kazanıp nereye harcadığı ve vücudunu nerde yıprattığı"[146] buyurulmuştur. Burada görüldüğü gibi, özellikle ömür ve gençlik yani hayatımızın zaman sermayesi, bizi hesaba çekecek sorular olarak karşımıza çıkacaktır. Bu, "zamanın şahitliği" anlamına gelir. Ömrümüz, nasıl harcadığımıza dair bize soru soracak; eğer boşa tükettikse aleyhimizde bir delil olacaktır.

Buna benzer şekilde, diğer varlıkların da şahitliği hadislerde geçer. Özellikle müezzinlerin fazileti ile ilgili bir rivâyet dikkat çekicidir. Ebû Saîd el-Hudrî'nin aktardığı bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

فَإِنَّهُ لَا يَسْمَعُ مَدَى صَوْتِ الْمُؤَذِّنِ جِنٌّ وَلَا إِنْسٌ، وَلَا شَيْءٌ، إِلَّا شَهِدَ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ "Herhangi bir insan, cin ve hatta herhangi bir şey (cansız varlık dahi), müezzinin sesini işitir de (susup dinlerse), kıyamet günü onun lehine şahitlik edecektir."[147] Bu rivâyette kullanılan (وَلَا شَيْءٌ) ifadesinden anlaşıldığına göre, sadece insanlar değil, cinler ve hatta taş, ağaç gibi bütün varlıklar onun müm'inliğine şehâdet edeceğini bildirecektir. Bu, son derece çarpıcı bir beyândır. Demek ki kâinattaki her bir varlık, müm'inin amelinden etkilenmekte ve onu zımnen tasdik etmektedir. Bu anlamda Kıyamet gününde hayvanlar da gerek insanlar arasında gerek kendi aralarında cereyan eden hak ihlallerine dair konuşacak veya fiilen hesaplaşacaktır.[148] Ayrıca, dünyada haksız yere öldürülen hayvanlar da ilâhî huzurda adeta dile gelerek haklarını arayacaklardır.[149]

Sonuç olarak her şeyi konuşturmaya kadir olan ilâhî irade, âhiret gününde yeryüzünü ve diğer varlıkları da konuşturmaya kadirdir. Böylece âhirette kurulacak yeni sistemin bir

[145] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/347; Tirmizî, "Sıfatü'l-ḳıyâme", 7.

[146] Tirmizî, "Sıfâtü'l-kıyâme", 1; Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000), "Mukaddime", 33.

[147] Buhârî, "Ezân", 5, "Bedu'l-Halk", 12; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 0/338, 17/406.

[148] Müslim, "Birr", 60; Tirmizî, "Zühd", 2.

[149] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/110, 32/220; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Mektebü Tahkîki't-Türâsi'l-İslâmî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), "Dehaâya", 42.

parçası olarak yer ve diğer varlıklar konuşturulacaktır. Bu durum, dünyada işlenen fiillerin âdeta kamera kaydına alınmasına benzetilebilmek mümkündür. Zira âhiret gününde bu kayıtlar ortaya konulacak, yeryüzü ve diğer varlıklar konuşturularak insanın yaptığı hiçbir fiil gizli veya saklı kalmayacaktır.

Sonuç

Kur'ân ve Sünnet'in beyânları çerçevesinde âhiret şahitliğinin ele alındığı çalışmada, âhiret gününde gerçekleşecek olan şahitlik olgusu kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. İncelemeler neticesinde, âhirette şahitlik edecek unsurların mahiyetinin, fonksiyonlarının ve sembolik anlatım biçimlerinin insan merkezli bir anlam taşıdığı belirlenmiştir. Ayrıca incelemeler neticesinde görülmüştür ki âhiret günü büyük hesaplaşma anında sadece Yüce Allah'ın ilmiyle sınırlı kalmayan, aynı zamanda beşerî algıya hitap eden çok yönlü bir şahitlik sistemi devreye girecektir.

Âyetler ve sahih hadisler göstermektedir ki âhiret gününde, Yüce Allah'ın her şeyi kuşatan mutlak şahitliğinin yanında, melekler, peygamberler, Kur'ân-ı Kerîm, yer, amel defterleri, insanın kendi uzuvları gibi pek çok varlık, kulun amellerine dair şahitlikte bulunacaktır. Bu çok katmanlı şahitlik mekanizması, ilâhî adaletin tam anlamıyla tecellisi ve hiçbir kulun herhangi bir mazeret ileri süremeyeceği şekilde hesap vermesi içindir. Bu yönüyle şahitlik, yalnızca bir bilgi beyânı değil, aynı zamanda ilâhî huzurda kişinin kendi fiilleriyle yüzleşmesinin bir vesilesidir.

Kur'ân ve Sünnette tasvir edilen şahitlik sistemi, ayrıca uhrevî sorumluluğun dünyevî hayata yansımasını temin eden bir bilinç inşası olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu bilinç bireyin, her sözünün ve fiilinin kaydedildiği, bir gün kendisine gösterileceği, hatta bedeninin bile kendi lehinde veya aleyhinde konuşacağına dikkat çekerek onun sorumluluk bilinciyle yaşamasını sağlamaktadır. Ayrıca söz konusu bilinç, bireye dünya hayatında ilahî gözetim altında olduğunu sürekli hatırlatarak murâkabe ve muhâsebe sorumluluğunu güçlendirmektedir. Dolayısıyla şahitlik sistemi, bireyin takvâ üzere yaşamasına, kötülüklerden sakınmasına ve salih amellere yönelmesine zemin hazırlamakta; kişinin ahlâkını, davranışlarını ve kulluk şuurunu şekillendiren önemli bir işlev icra etmektedir.

Naslarda tasvir edilen şahitlik sistemi, aynı zamanda beşerî idrakin adalet anlayışını tatmin etmeye yönelmiş olmasıdır. Bu durum, ilâhî hükmün adaleti, insanın algı düzeyinde de görünür ve anlaşılır hâle gelmektedir. Mutlak adaletin sahibi olan Yüce Allah, elbette kendi ilmiyle her şeyi bilmektedir. Ancak âhiretteki şahitlik olgusu, adaletin görünür biçimde tecellisine katkı sağlamakta ve insanın sorumluluk bilincini derinleştiren bütüncül bir ilahî mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca söz konusu şahitlerin varlığı, hem zulme uğrayanlar için güçlü bir teselli kaynağı oluşturmakta hem de haksızlıkların cezasız kalmayacağına dair inancı pekiştirerek ilahî adaletin mutlak surette gerçekleşeceğini göstermektedir.

Şahitlik anlayışı, yalnızca hesap gününün bir parçası değil, aynı zamanda dünya

hayatında bireyin ahlâkını, davranışlarını ve kulluk şuurunu şekillendiren esaslı bir unsurdur. Dolayısıyla şahitlik mefhumu hem ilâhî adaletin hem de kulluk sorumluluğunun bir sembolü olarak tefekkür edilmeli, müminin gündelik hayatında diri tutulması gereken bir iman hakikati olarak görülmelidir. Beşerî idrakin adalet anlayışını tatmin eden şahitlik sisteminin hem bu dünyada hem de âhirette ne kadar yararlı, önemli bir rol ve işleve sahip olduğu başka çalışmalarla desteklenmelidir.

Kaynakça | References

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Muʿcemü'l-müfehres li alfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, ts.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Apaydın, H. Hüseyin. "Şahit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 38/278-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.

Baltacı, Burhan. "Bakara Suresi 282. Ayetin Genel Özellikleri ve Fıkhî Kavramları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2008), 147-177.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Şuʿabü'l-îmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiʿu's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. thk. Mustafa Dîb el- Buga. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1422/2001.

Cürcânî, Şerif. *et-Taʿrifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2013.

Dalgın, Nihat. "Kadın ve Erkeğin Şahitliği İle İlgili Naslardaki Düzenlemelerin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005), 7-38.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.

Dâvûd, Celâl Mahmûd Muhammed. *en-Naʿtü fi'l-Kur'ân'il-Kerîm dirâsetün vasfiyyetün tehlîliyyetün*. Ürdün Üniversitesi Yüksek Eğitim Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Derveze, İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. Kahire: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1383.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eşʿas b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebû Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Kamil Karabelli vd. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

Ezherî, Ebû Hansur Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luġa*. thk. Muhammed 'Ûd Murraʿb. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 2001.

Ferâhîdî, Ebî 'Abdurrahmân Ḫalîl b. Aḥmed. *Kitâbu'l-ʿAyn*. ed. Mehdî el-Mehzûmî - İbrâhîm es-Sâmirâî. 8 Cilt. b.y.: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

İbn Fâris, Ebî Hüseyn 'Ahmed b. Zekeriyâ. *Meḳâyîsi'l-luġa*. thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn. 6 Cilt. y.y.: İtihâdu'l-Kitâbi'l-'Arab, 2001.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertîbi İbn Balabân*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

İbn Huzeyme, Muhammed b. İshâk. *Sahîhu İbni Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafâ el-Aʿzamî. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1980.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.

İsfahânî, Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal. *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'n-Neşr, Dâru'l-Kalem, ts.

Karaman, Hayrettin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,

2007.

Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdunî - İbrâhim el-Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdî Bâzlûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 2005.

Mukâtil b. Süleymân. *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şehhate. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 1423.

Mücâhid b. Cebr, Ebü'l-Haccâc. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Nîl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, ts.

Münâvî, Muhammed Abdürraûf. *et-Teysîr bi-şerhi'l-Câmi'i's-sağîr*. Riyad: Mektebetü'l-İmâmi'ş-Şâfi'î, 1998.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkī. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, ts.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Mektebü Tahkîki't-Türâsi'l-İslâmî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Minhâcü't-tâlibîn*. thk. 'Ûd Kâsım Ahmed. b.y.: Dâru'l-Fikr, 2005.

Özbay, Ahmet. "Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Âhirette Organların Konuşması ve Şahitliği". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 372-396.

Râzî, Ebû 'Abdillâh Fahruddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 3. Basım, 1420.

Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, 2002.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafâ el-Bâb, 1997.

Yıldırım, Celal. *İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri*. y.y.: Anadolu Yayınları, ts.

Yıldız, İbrahim. "Kur'ân'da Hesap Günü Şahitleri". *Diyanet İlmi Dergi* 53/4 (2017).

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-akâvîli fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdüsselam Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 6. Basım, 2015.